

74.261.4

Кар: 3852

353

Элкъанланы М. Къ.

А

ДИДАКТИКА МАТЕРИАЛ

Къарачай тилни
окъуу китабына

4

класс

ЧЕРКЕССК 1989

Элкъанланы М. Къ.

ДИДАКТИКА МАТЕРИАЛ

Къарачай тил

4 класс

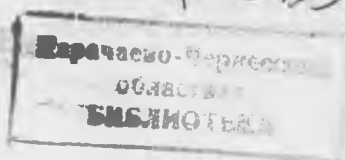
*Халкъ окъууну Къарачай-Черкес
область управлениеси теджегенди*

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК 1989

74.261.4
Ә53

Рецензентле: Чегемлиланы Г. А.
Къочхарланы С. А.

Кар: 3852



Ә $\frac{4306010000-99}{M 159 (03)-88}$ 71-89

ISBN 5-7644-0047-3

© Ставрополь китаб басма
Къарачай-Черкес бёлюм 1989

АЛ СЕЗ

Дидактика материал къарачай тилден төртюнчю классны джангы программасына кёре къуралгъанды.

Карточкала талай сериядан джарашдырылгъандыла, къарачай тилден окъуу китабны (грамматиканы) параграфларына кёре берилгендиле.

Карточкалагъа грамматикадан, тюз джазыудан, тил ёсдюрюуден ишле киредиле. Алада берилген ишле бла устаз хар дерсни этапларында, окъулгъанны къайтарыр ючюн, джангы дерсни таб ангылатыр ючюн, аны бегитир ючюн хайырланыргъа боллукъду. Андан сора да грамматикадан, тюз джазыудан, тил ёсдюрюуден алгъан билимлерин сынап, бегитир ючюн да боллукъду хайырланыргъа. Карточкалада берилген ишлени сохтала 5—10 минутха этерге керекдиле. Алай ишлени хар дерсде бардырыргъа керекди. Устаз окъулгъан дерсни къайтаргъан кёзюуде сохталаны бир къаууму карточкалада берилген ишлени этерге боллукъдула. Алай бла, хар дерсде тогъуз-он сохта толтургъан ишлерине багъала аладыла. Тил ёсдюрюуден берилген бир къауум ишни классда башлайдыла, юйде аягъын джазыб келедиле.

Сынау ишлени джазгъандан сора халатла бла ишлеген кёзюуде, иги окъугъан сохталагъа кыйып

ишлери болгъан карточкаланы береди устаз. Ала кеслери энчи ишлейдиле. Бу мурат бла, 73, 96, 117, 144, 178, 185, 203, 208, 244, 267, 280, 303, 339, 378 карточкала джарашдырылгъандыла.

Бир къауум карточкалада кесгин окъургъа берилген текстлени сохтала ол халда окъургъа юренедиле. Ол затны тинтер ючюн, карточкаланы джыярдан алгъа, классда окъутады, къалгъан сохтала тыннгылайдыла. Быллай ишле эки-юч минутдан кёб заманны алмайдыла.

Карточка бла ишленнген ишлени устаз джыяды, юйде къарайды, экинчи дерсде кимни къалай этгенин айтады, журналда багъа салады.

Устаз хар сохтаны къалай окъугъанын билирге керекди. Сохтала эталмазлыкъ ишни берирге керек тюлдю.

Китабда материалны джарашдыргъан кёзюуде таблыкъ тюшмей, бир къауум карточкада текстни тюрлендиррге керек болду. Аллаи тюрлениуле 7, 9, 33, 59, 60, 63, 64, 65, 67, 68, 130, 131, 132, 137, 170, 188, 206, 212, 245, 250, 277, 303, 305, 327, 333, 337 карточкалада этилгендиле. Асламысында текст къысхартылгъан этилгенди, эки-ючюсюнде уа — къошулгъан этгенди (305, 333, д. а. к.). 378-чи карточка сыйынмай къалды. Аны бла бирге, орунлары ауушдурулгъанла бардыла: 29—30, 37—38, 258—259, 338—339.

Ишлеген заманда устаз, ол затны эсге ала, текстге къошаргъа, къысхартыргъа, карточкаланы орунларын ауушдуругъа да боллукъду.

АЛ КЛАССЛАДА
ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫУ

§ 1. ТАУУШЛА БЛА ХАРИФЛЕ.

№ 1

С-1

Кесгин окъугъуз.

Биз барабыз мюлкюбюзню ёсдюрюб,
Юлгю бичиб коммунаны джолуна,
Кюнден кюннге илмубузну ёсдюрюб,
Джол кёргюзе къралланы барына.

(Къ. И.)

Ачыкъ харифлени тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 2

С-1

Кесгин окъугъуз.

Биз туугъан кърнашлабыз, —
Сен сабанчы, мен ишчи,
Экибизни къучагъыбыз
Ташдан, темирден кючлю. (Б. А.)

Тунакы харифлени тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 3

С-1

Кесгин окъугъуз.

Мени атам хаулеликни
Аз-кёб да суймей эди,
Хаман манга: «Сен иги бол,
Сен ашхы бол!» — дей эди. (Е. А.)

Зынгырдауукъланы тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 4**С-1**

Нарт сёзлени азбар этигиз.

Уллу сёлешме да, уллу къаб.

Кюлме джашха, келир башха.

Ишлемеген — тишлемез.

Джай ишлеген — къыш ашар.

Магъаналарын айта, сангырау тунакыланы тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 5**С-1**

Кесгин окъугъуз.

Джукълайды джер, рахатлыкъгъа бёлениб,

Джанадыла джулдузла, кёклени толтуруб.

Тууадыла ойла, мамырлыкъда кёллениб,

Насыб тангны джырын джазама олтуруб.

(X. H.)

Назмудагъы сёзлени алфавит джорукъда джазыгъыз.

№ 6**С-2**

Окъугъуз, айтымланы сёзлеринде тюбеген ачыкъланы бир тизгиннге, тунакыланы экинчи тизгиннге бёлуб джазыгъыз.

Адамгъа игилик эталмай эсенг да, ызындан къара сабан сюрме — алайды Шамилни джашау халиси. Ол къазауатны къыйынлыгъын сынагъанды, колхоз къойну ызындан айлана, боранда, джангур тюбюнде да къалгъанды. Не къыйын болумда да болушлукъ кереклиге кьолун узатмай къоймагъанды.

(X. A.-X.)

§ 2. БЁЛЮМ. БАСЫМ. СЁЗЛЕНИ КЁЧЮРЮУ.

№ 7

С-2

Берилген сёзлени бёлюмлеге бёле джазыгъыз.

Агъач, кёгет, терезе, эшик, шиндиклери-
биз, стол, столларыгъыз, күйюз.

Ачыкъланы тюблерин сызыгъыз, хар сёзде ненча
бёлюм боллугъун айтыгъыз. Аны алай нек болгъанын
ангылатыгъыз.

№ 8

С-2

Кесгин окъугъуз.

От джагъангдан буруб тютюн чыгъарырса,
Къобан бла быргъыланы сугъарырса.

Таб къууаныб, кенгнге кирпич керирсе,

Бу тюз халкъгъа батмаз джарыкъ берирсе.

(Къ. И.)

Назмудагъы сёзлени бёлюм санларына кёре, тизиб
джазыгъыз.

№ 9

С-2

Берилген сёздеде басым белгилени сала джазыгъыз.

Барама, барма, кёреме, кёрме, ишлейме,
ишлеме, бурама, бурма, къоялама, къоймай-
ма.

Берилген сёзледен къоша, тёрт айтым къураб
джазыгъыз.

№ 10

С-2

Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыгъыз.

Юй бёлме. Акъылымы бёлме. Чач эшме. Джыджымны эшме. Къызыл турма. Орнунгдан турма. Къазма чычхан. Уру къазма.

Бирча джазылгъан сёзлени башларына басым белгиле салыгъыз.

№ 11

С-2

Тюбю сызылгъан сёзлени, тизгинден тизгинге кёчюрюрча, бёле джазыгъыз.

... Китабны тамаша кючюнден Ата джуртну, бютеу дунияны башын ауларгъа боллукъсуз. Тенгизлеге тюшерге, джулдузлагъа чыгъаргъа, башха планеталагъа джолоучу болургъа амал табарыкъсыз. Кёб окъугъуз. Бир китаб акъыл тёбеди. Талай китаб билим тауду. Билим таугъа ёрлегиз!

Ю л г ю. Китабны — ки-табны, китаб-ны.

№ 12

С-2

Берилген сёзлени тизгинден тизгинге кёчюрюрча бёле джазыгъыз.

Кеме, къайыкъ, суу, дунияда, залимликни, тамырындан, къызыл, джулдуз, аты, къанлыланы, къурч, тоб, тобланы, джуртубузну, азауларын, тыйылыр, джау, джаугъа, ёхтем.

Бир къауум сёзню кёчюрюрге нек болмагъанын айтыгъыз.

§ 3. АТНЫ, СЫФАТНЫ, ЭТИМНИ КЪАЙТАРЫУ.

№ 13

С-3

Тюбю сызылгъая сёзле тилни къайсы кесеклеринден болгъанларын айта джазыгъыз.

1. Сары сары бузоулагъа къарайды. Ала-ны сыртлары бауда саргъаладыла.

2. Кёк чууакъды, булутла кёрюнмейдиле. Кёкчюк кёк чепкенин кийди. Энди аны юсюнде ол кёгереди.

3. Сууукъ адамланы сууукъсуратады. Сууукъ кюнле джууукълашыб келедиле.

№ 14

С-3

Берилген текстден атны, сыфатны, этимни юлгюдеча айырыб джазыгъыз, алагъа соруула салыгъыз.

... Боз къозучукъ, къарт анасындан ёпкелегенча, секире, уллу ташны джанына бурулгъанында, къойчу, бетин джылы кюннге бериб, хурулдаб джукълай эди. Уллу мыллыкчы къуш, семиз къойла терен ёзенден теб-регенлей, бир джукъ табармы эдим деб, таш башына къонуб, кёзлерин къойладан айырмайды. (А. Х.)

Ю л г ю. Атла: къозучукъ,

Сыфатла: боз,

Этимле: секире, бурулгъанында...

№ 15**С-3**

Берилген текстден сыфатла бла ала ачыкълаб келген атланы айырыб джазыгъыз.

Мазан да, Мустафа да, кюнорта бола, Наратлы ёзенни аягъындан ёрге айландыла. Кёмюклениб, келген шоркъа сууну бойну бла ат джолну иги кесек бардыла, люу-люу эте тургъан агъач кёпюрчюкден атлб, къалын чегетге кирдиле. Кёб да бармай, бир мылы тар къулакъда наныкъгъа батдыла. (Л. Х.)

Ю л г ю. Наратлы ёзенни.

№ 16**С-3**

Кесгин окъугъуз.

Къылкъыярым, джандан суйген къурч
кылычым,
Сени бла биргеди, шохум, мени антым,
Джандан татлы, харамлыкъсыз, халал тенгим,
Эм ышаннгылы, алдаулукъсуз джёнгерим,
Хар кюн сайын сылаб-сыйпаб джау сюртеме,
Къучакълайма, ийнакълайма, эркелетеме,
Сени сууукъ темиринги уппа этеме. (О. М.)

Этимлени тюблерин эки сыз бла сыза джазыгъыз.

№ 17**С-3**

Ана тилни дерсинде окъулгъан хапарчыкъдан неда назмудан атланы, сыфатланы, этимлени айырыб джазыгъыз.

Соруулагъа джууабла джазыгъыз.

Ким тутхан эди чабакъ? Ол къаллай чабакъ эди? Тутхан чабакъларын не этдиле? Уллу чабакъны ичинден къаллай джаныуарчыкъ чыкъды? Чабакъдан къаллай шорпа этедиле?

№ 21**С-5**

Айырылыб басмаланган сёзлени тамырлары бла аффикслерин бир-биринден сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Мени къарнашым барды. Къарнашымы тенглери джетген кюнде къарнашыма болушадыла. Мен да къарнашымы бек сюеме. Къарнашла бир-бири бла къарнашлача джашаргъа керекдиле. Аллай къарнашладан къалгъанла юлгю аладыла.

Биринчи айтымны сёзлерини тауушларын айырыгъыз (ачыкъланы тюблерин сызыгъыз).

№ 22**С-5**

Берилген сёзлени тамырларын белгилей джазыгъыз.

Тау, таулу, тауну, таулуну, таудан, тауладан, тауда, таулада, таугъа, таулагъа, тауча, таулуча.

Берилген сёзледен къоша, тёртюшер айтым къураб джазыгъыз. Башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

№ 23**С-5**

Этимлени тамырларын аффикследен сызчыкъ бла беле джазыгъыз.

Турама, турлукъма, тургъанма, турдум. Кёреме, кёрдюм, кёрлюкме, кёргенме, кёрюрме. Къурама, къурады.

Кесгин окъугъуз.

Джерден Айгъа суююмчю
Бизден барды биринчи :
Совет Джуртну белгиси —
Орагъы бла чёгючю. (С. А.)

Айырылыб басмаланган сёзлени тамырлары бла аффикслерин бир-биринден сызчыкъла бла айыра джазыгъыз.

Соруулагъа джууабла джазыгъыз.

Малланы ким кютеди? Ким ишлейди бичен? Бал четенлеге ким къарайды? Ким сюреди сабан?

Соруулагъа джууаб болгъан сёзлени тамырларын белгилегиз.

Ю л г ю. Къойланы ким кютеди? Къойланы къойчу кютеди.

Кегин окъугъуз.

Турчу, Мурат, чалкъы чалчы!
Хыршынг ачыкъ, алгъа барчы!
Чал джеринги, къоймай чырын,
Къарма, джюлю, тёше дырын.
Акъсакъал да тарта джырын,
Джый дуркъугъа, тишге барын!

(Б. А.-К.)

Тюбю ызылгъан сёзлени тамырларын белгилей джазыгъыз.

§ 6. СЕЗНЮ ТАМЫРЫ.

№ 27

С-6

Берилген сёз тамырлагъа аффиксле къоша джазыгъыз.

Къол, бармакъ, джик, тырнакъ, джер, тер, кёлек, кёнчек, сырт, къанат, аууз, бурун, сакъал, мыйыкъ.

Ю л г ю. Къол — къоллукъ, къолну, къоллукъну.

Биринчи эки пара бла айтымла къураб джазыгъыз.

№ 28

С-6

Соруулагъа джууабла джазыгъыз.

Суратны ким салады? Китабны ким джазады? Тюкенде сатыу ким этеди? Чурукъну ким тигеди?

Соруулагъа джууаб болгъан сёзлени тамырларын белгилегиз.

Ю л г ю. Суратны ким салады? (Суратчы.)

№ 29

С-6

Бер, кир, урун, ишле, кюл, сюр, себ, джый деген этим тамырлары болгъан сёзле табыб джазыгъыз.

Ю л г ю. Бер — берлик, берген, бериучю.

Эл берген джомакъланы окъугъуз, тюблери сызылгъан сёзлени тамырларын белгилегиз.

Бир къызым барды, «Уф» десенг, чачы тюшеди. (Баппахан.) Эки къарнаш бир джолну эки джанында джашайдыла, ёмюрлери къараб бир-бирин кёрмейдиле. (Кёзле.)

§ 7. СЁЗНЮ АФФИКСИ.

Кесгин окъугъуз.

Джокъдан бюртюк, бар этиб,
Бауурунда кёлтюрюб,
Бизни ёсдюрдюнг, ой анам,
Акъ сютюнгю ичириб. (С. А.)

Айырылыб басмаланган сёзлени тамырларындан аффикслени сызчыкъла бла айыра джазыгъыз.

Ю л г ю. Бауур — унг — да.

Берилген сёзлени афчикслерин сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Санаучу, джырчы, джырлаучу, къарауул, къарауулну, къараучу, кёргюзюучю, джыйыучу, джабыуну, орундукъну.

Ю л г ю. Сан-а-у-чу.

№ 33**С-7**

Джай чилледе, уллу рахат арбазда,
Кюле, бугъунчакъ ойнагъан сабийле,
Къазауатда бир бомбаны отунда

Къаннга боялыб, бары да кюйдюле. (Х. О.)

Тюбю сызылгъан сёзлени аффикслерин сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

№ 34**С-7**

Б сёзлени аффикслерин сызчыкъ бла айырыгъыз.

Бау, бауну, баугъа, бауда, баудан, баула,
баулары, баулагъа, баулада, бауладан.

Ата, атам, атама, атамы, атамда, атамдан,
атабыз, атабызны, атабызгъа, атабыздан.

Ю л г ю. Ата-ла-да.

№ 35**С-7**

Тексте тюбю сызылгъан сёзлени аффикслерин сызчыкъ бла айыра джазыгъыз. Баш салыгъыз.

Аслан бла Ахмат от хоншуладыла. Ала чабырсызлай, кенчексизлей да бирге айлан-
нгандыла. Уллукуулакъ гылыулары аллары-
на сюрюб, Чыракълыгъа отуннга бирге чыкъ-
гъандыла. Кеслери да къылыкълы болгъан-
дыла. Кеслеринден уллуракъ сабийлеге эзеу
болуб чабхандыла. Къылыкъ этселе уа, юйле-
рине барыргъа къоркуб, не дорбунну тере-
нинде, не терекни мийгинде, не джатманы
тюбюнде къалгъандыла. (Э. К.-М.)

Берилген сёзлени аффикслерин айыра джазыгъыз.

Хапарчы, сёзчю, чегетчи, атчы, ёгюзчю, агъашчы, чалкъычы, акъыллы, таулу, ташлы, ташсыз, суулу, суусуз, къарыулу.

§ 8. БИР ТАМЫРЛЫ СЁЗЛЕ.

Бир тамырлы сёзлени къауумлаб джазыгъыз.

Ат, ёгюз, бузоу, тауукъ, атчы, бузоучу, ёгюзчю, тауукъчу, ёгюзлюк, атча, бузоуча, тауукъча, ёгюзча.

Берилген сёзледен къоша, ючюшер айтым къураб джазыгъыз.

Берилген текстде бир тамырлы сёзлени тублерин сыза джазыгъыз.

ДЖЫЛКЪЫЧЫ.

Джылкъы тау джайлыкъда джайылыб отлайды. Джылкъыны джылкъычы таулу джаш кютеди. Ол джылкъычылыкъда ишлегенли талай джыл болады. Умар атлагъа бек иги къарайды. Ол ишлеген джылкъы бригада совхозда биринчи орунну алады.

Бир тамырлы сёзле деб къаллай сёзлеге айтадыла?

Кесгин окъугъуз. Тюбю сызылгъан сёзлеге бир тамырлы сёзле табыб джазыгъыз.

Биз чыгъайыкъ тикли сыртха,
Турналача тизилиб,
Урунайыкъ Ата джуртха,
Бир юйюрча биригиб. (С. А.)

Берилген сёзледен, юлгюдеча, бир тамырлы сёзле къураб джазыгъыз.

Кел, джаз, чаб, джал, иш, кюч, къарыу, сабан.

Ю л г ю. Кел, келечи, келечилик, келечича.

Кесигиз сайлагъан сёзлени къоша, ючюшер айтым къураб джазыгъыз.

№ 41**С-8**

Берилген соруулагъа, скобкаладагъы сёзлени хайырландыра, джууабла джазыгъыз.

Къойланы ким кютеди? (Къойчу.)

Сабан тюзледе ким урунады? (Сабанчы).

Маллагъа аш ким салады? (Малчы.)

Ийнеклени ким сауады? (Саууучу.)

Сиз джазгъан джууаблада бир тамырлы сёзлени тюблерин сызыгъыз.

№ 42**С-8**

Тюрлю-тюрлю аффикслери болгъан бир тамырлы сёзлени къауумлаб джазыгъыз.

Уч, къач, тут, сёз, уста, учуу, тутуш, къачыу, сёзлюк, усталыкъ, учууукъ, къачыучу, тутушуу, сёзчю, устача, учуучу, къачыуукъ, тутушуучу, сёзсюз, устасыз.

§ 9. ДЖАНГЫ СЁЗЛЕ КЪУРАУ.

№ 43**С-9**

Берилген сёзлени эки къауумгъа юлеше джазыгъыз: сёз тюрлендириучю аффикслери болгъанланы биринчи столбикге, джангы сёз къураучу аффикслери болгъанланы экинчиге.

Темирни, темирчи, темирден, темирчилик, темирде, темирча. Игини, игилик, таукелни, таукеллик, элде, элчи, сабанла, сабанчы, тишлик, тишни, тиште, тишчи, ишча.

Кесигиз сайлагъан сёзлени къоша, ючюшер айтым джазыгъыз.

№ 44**С-9**

-чы, -чи, -чу, -чю аффикслени болушлугъу бла джангы сёзле къураб джазыгъыз.

Бичен, сёз, ёгюз, тюкен, чабакъ, таракъ, бар, кел, джюлюу, тарау, къармау, джыйыу, джайыу, бериу, ишлеу.

Кесигиз сайлагъан сёзлени къоша, бешишер айтым къураб джазыгъыз.

№ 45**С-9**

-лыкъ, -лукъ, -лик, -люк аффикслени болушлугъу бла джангы сёзле къураб джазыгъыз.

Мал, къой, ёгюз, эчки, джарыл, керил, бурул, бур, джабыл, уучу, сабанчы, келечи, уллу, къарыл, этил, окъул.

Джангы сезлени ючюсю бла айтымла къураб джазыгъыз.

№ 46**С-9**

Сёз къураучу бла сёз тюрлендириучю аффикслени белгилей джазыгъыз.

∧ — сёз къураучу аффиксле.

□ — сёз тюрлендириучю аффиксле.

Малчыла, маллыкъгъа, джерчиликде, чюйню, чюйлени, чюйлюкге, къашыкъланы, къашыкълыкъланы.

Ю л г ю. Эчкичи [∧] ле ни.

№ 47**С-9**

Кесгин окъугъуз. Айырылыб басмаланган сёз-
лени аффикслерин белгилей джазыгъыз.

Биз тюз туугъан къарнашлабыз, —
Сен сабанчы, мен ишчи.
Экибизни къучагъыбыз
Ташдан, темирден кючлю. (Къ. И.)

Айырылыб басмаланган сёзле бла айтыма къу-
раб джазыгъыз.

№ 48**С-9**

-ла, -ле аффикслени кючю бла джангы сёзле къу-
раб джазыгъыз.

Акъ, джыр, тиш, кюч, эртде, тырнакъ,
джакъ, эрке, сый, хайда.

Юлгю. Хайда — хайдала, ти — тишле (ти-
шликни).

§ 10. МАГЪАНАСЫ ДЖУУУКЪ
НЕДА КЪАРШЧЫ СЁЗЛЕ.

№ 49**С-10**

Берилген текстде магъанасы джууукъ сёзлени
тюблерин сыза джазыгъыз.

— Джолдашым, тенгим! Сен накъырваны,
ойнагъанны билмеймисе, ангыламаймыса? —
деб Хасан кесин ышарта, кюлдюре, бир джаны-
на къарады.

— Тейри, джыгырам, чамны, самаркъау-
ну мен да сеземе, — деб Хусей кюлюмсюреди,
ышарды.

№ 50**С-10**

Магъанасы къаршчы сёзлени тублерин сыза джазыгъыз.

Суратда къарт, джаш терекле кёрюнедиле. Къарт наратла мийикдиле, джаш наратчыкъла алашадыла. Уллу тереклени башларында къалын бутакъла бардыла. Гитче наратчыкъланы башларында джукъа булчукъла кёрюнедиле. Къарт наратланы бутакълары базыкъдыла, джаш наратчыкъланыкъы уа ингичкедиле.

№ 51**С-10**

Берилген сёзлеге магъанасы къаршчы сёзле табыб джазыгъыз.

Тюбюнде. — . . . , онгда — . . . , узакъда — . . . , джумушакъ — . . . къоркыакъ — . . . , огъурсуз — . . . , терк — . . . , сууукъ —

Эки пара бла айтымла къураб джазыгъыз.

№ 52**С-10**

Берилген сёзлеге магъанасы джууукъ сёзле табыб джазыгъыз.

Кет — . . . , чал — . . . , джаб — . . . , ишле — . . . , тый — . . . , кют — . . . , джукъла — . . . , солу — . . . , ариу — . . . , сабыр — . . . , чыдамлы — . . . , дженгил — . . . , къарыулу —

Кесигиз сайлагъан эки пара бла айтымла къураб джазыгъыз.

№ 53**С-10**

Берилген текстден магъанасы джууукъ къаршчы сёзлени айырыб, парала бла джазыгъыз.

Къаты джел урду, төгөрек уянды. Аны джууушакъ аяз ауушдурду. Мен кеб турмай къошдан эшикге чыкъдым.

Мычымай джёнгерим ичгери кирди. Ол, гузаба шхууур ашаб, ашыгъыш тышына чыкъды. Экибиз да малланы орунларына джыйдыкъ.

№ 54**С-10**

Берилген сёзтутушлагъа магъанасы джууукъ не да къаршчы сёзтутушла табыб джазыгъыз.

Къоркъакъ къоян. —, джууукъ ор-ам —, ачы турма —, халал ад-ам —

Ю л г ю. Къоркъакъ къоян — къызбай джашчыкъ, батыр аскерчи.

§ 11. КЪОШ СЁЗЛЕ.

№ 55**С-11**

Къош сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Аманаууз, Бештау, Бели-ала-къая таулары атларыдыла.

Байталчабхан, Атчабхан, Къаракент, Бийчесын джерлени атларыдыла.

Къартджурт, Кичибалыкъ, Къызылпоkun, Сарытюз, Ташкёпюр, Элтаркъач элледиле.

№ 56**С-11**

Берилген сёзледен кьош сёзле кьураб джазыгъыз.

Ёре баш, уллу кьулакъ, къара къаш, сары чач, айры кьуйрукъ, акъ туякъ.

Ю л г ю. Ёре баш — ёребаш ийнек.

Тёрт айтым кьураб джазыгъыз, кьош сёзлени кьоша.

№ 57**С-11**

Тюбю сызылгъан сёзлени тамырларын, аффикслерин юлгюдеча белгилей джазыгъыз.

Байрамда уллу спорт эришиу болду. Тутунда къартджуртчула джазлыкъчыланы оздула. Къол ташда сарытюзчюле элтаркъашчыланы оздула. Аякъ тобда акъкъалачыла кичибалыкъчыланы хорладыла.

Ю л г ю. Къартджуртчу ла.

№ 58**С-11**

Скобкаладагъы сёзлени бирге неда башха джазыгъызны айта джазыгъыз.


(Уллу ёзек) ден сабийле суу шкоккла этиб ойнайдыла.

(Уллу ёзенни) (таш кёмюрю) кёб болады. (Сары кьулакъ Ёре башдан) сютлюдю. (Сары кьулакълы) ийнекле (ёре башлыладан) семиздиде.

Берилген кѡш сѣзле бла айтымла кѡурагъыз. Ай-
тымланы джазыгъыз.

Алабаш, алакѣз, кѡаракъаш, бешбармакъ,
сегизджюз, экиджюз, онбир, оналты, онтогъуз,
эчкибаш, джюзаякъ.

Кѡш сѣзлени тамырларын юлгюдеча белгилегиз,
юслерине сызчыкъла тартыгъыз.

Ю л г ю.  Джаябаш ёгюз токъалдан иги тар-
тады.

Кесгин окѡугъуз.

Накѡутналмаз себгенча,
Тамам ачыкъ кѣрюнюб,
Кѣксюл кѣкню кѡйнунда
«Кѡой джол» тюшгенди тѣгюлюб.
Темиркъазакъ, Сюрюучю,
Джетегейли Эгизле,
Боюнсхала хап-хазыр,
Джегер кибик «ёгюзле». (С. А.)

Кѡш сѣзлени тюблерин сыза джазыгъыз. Устаз-
гъа кѣргюзюгюз.

№ 61

С-12

Кесгин окъугъуз.

Бешд жыллыкъны эки джылгъа толтурдунг,
Джаным, кенгден кюрен тартыб олтурдунг,
Ненча тюрлю нефть заводла къурулуб,
Минг-минг джыгырыкла къаты бурулуб,
Машинала солуу алмай кюрешиб,
Сени сюзюб, къауумлагъа юлешиб,
Бек кёб затла этедиле: джау, бензин. . .
Кюнден кюннге джарыкъ чыгъады сёзюнг.

(Къ. И.)

Тюбю сызылгъан сёзлени сёзню къурамына айы-
рыгъыз,

Ю л г ю. Сабырлыкъ ны.

№ 62

С-12

Берилген сёзлеге бир тамырлы сёзле табыб джа-
зыгъыз. (Оюн: ким кёб джазса да.)

Чач, тенг, шоркъа, буз, джауум, эл, сахар

Ю л г ю. Чач, чашчыкъ, чашча, чачлыкъ.

№ 63**С-12**

Адеб, асылу, багъалы, ачыкъ деген сёзлеге къаршы неда джууукъ келген сёзле табыгъыз.

Ю л г ю. Адеб-намыс, адебсиз.

№ 64**С-12**

Саб, сабыр, садакъ, салкъын, сары, сакъ деген сёзледен, аффикслени сала, джангы сёзле къурагъыз. Аланы сёзню къурамына кёре айырыгъыз Ю л г ю. Саб — саблыкъ, сабла, сабча...

№ 65**С-12**

Берилген план бла хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

УЛЛУ БАЙРАМ.

1. Урунганла байрамгъа хазырланадыла.
2. Бизни классны сохталары да хазырланадыла.
3. Биз байрамны къууанчлы ашырдыкъ.

Биринчи айтымдагъы сёзлени сёзню къурамына кёре айырыгъыз.

№ 66**С-12**

Кесгин окъугъуз, тюбю сызылгъан сёздеде сёз къураучу аффикслени белгилегиз.

Биченчиле бичен ишлейдиле.

Чалкъычыла чалкъы чаладыла.

Дырынчыла дырын джыядыла.

Гебенчиле гебен къалайдыла.

Бир тамырлы сёзлени тюблерин сызыгъыз.

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИ

§ 13. ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИНДЕН ХАПАР БЕРНУ.

№ 67

С-13

Айырылыб басмаланган сөзле тилни къайсы кесегинден болгъанларын айта, аны юслеринде джазыгъыз.

Къара бешинчи классда окъуйду. Ол тюкенден къара къагъытла алды. Ала аны столунда къараладыла.

Джаз болгъанлай, кёк джашнаб башлайды, кёк хансчыкъла кегередила.

№ 68

С-13

Берилген текстден аллы бла атны, ызы бла сыфатны, этимни айырыб джазыгъыз.

Къазауатны джылларында сабийле уллулагъа билек болургъа кюрешгендиле. Ол къыйын кёзюуде кърал аланы керти адамла этер джанындан къайгъыргъанды.

Атла:

Сыфатла:

Этимле:

№ 69

С-13

Берилген сөзтутушлагъа соруула салыгъыз.

Белгили адам. Ахмат ишледи. Онеки сабий. Биринчи ёч. Ёчню алды.

Ю л г ю. Ким алды? (Хасан алды.)

§ 14. АТНЫ МАГЪАНАСЫН КЪАЙТАРЫУ.

№ 70

С-14

Кесгин окъугъуз. Атланы тюблрин сызыгъыз, къайсы соруулагъа джууаб этгенлерин айтыгъыз.

Сен, Аврора, —
 Тюзлюкню байрагъы.
 Эркинликни,
 Тенгликни байрамы.
 Сен — ёмюрлюк хорламны белгиси.
 (А. П.)

№ 71

С-14

Хапарчыкъны окъугъуз, баш салыгъыз.

Джашха ненча кере барыб келди эсе да, Шамил тынчлыкълы болуб, джукълаб къалалмады. «Аз-кёб айтсанг да, Норийни гёзет этерге бош джибермедим. Ол алкъын сабийди. Кечегиде джанлы-зат чабса, джунчургъа боллукъду. Андан эсе, аны бери джиберейим да, къойлагъа кесим къарайым», — деб, ол джатхан джеринден энтда турду. Чыракъ джандыра уа айланмады. Къарангыда акъыртын кийинди да, аякъларыны бурунларында атлай, кюден шыкъыртсыз чыгъыб кетди.
 (Х. А.-Х.)

Ким? не? деген соруулагъа джууаб этген атланы эки столбикге бёле джазыгъыз.

Ким?

Не?

Джаш

газет

Энчи, ызы бла тукъум атланы айырыб джазыгъыз.

Совет Союзну Джигити Къасайланы Осман Хурзук элде туугъанды. Элни ортасы бла Хурзук суу агъады.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында Осман партизан полкнун командири болгъанды. Аны полкун фашистлеге кёб заран салгъанды. Осман, джанын-къанын аямай, къанлы джау бла кюрешгенди, джигитлик этиб ёлгенди.

Энчи атла:

Тукъум атла:

Хапарчыкъны окъугъуз. Берилген соруулагъа кёре изложение джазыгъыз.

Тогъуз джыл болгъан Коля Тужилин чапаевчилеге келгенди. Чапаевчиле аны джигитлиги ючюн бек сыйгендиле.

Бир джолда душман, чапаевчилени тылларындан кириб, къуршоуларгъа тебregenди. Коля, къалгъан аскерчиле бла бирге пулеметну таша джерге салыб, джаугъа от ачханды. Душман, талай солдаты къырылыб, ызына къачханды.

Урушдан сора Чапаев, Коляны кесине чакъырыб, аны этген джигитлиги ючюн мактагъанды, саугъагъа анга алтын сагъат бергенди. *(Алексеевден.)*

Соруула: Коля Тужилин кимге келгенди? Чапаевчиле аны не ючюн сыйгендиле.

Душман не мурат этгенди? Коля не эте эди? Анга Чапаев не берди?

№ 74

С-15

Берилген текстден аллы бла тюз, ызы бла иелик атланы айырыб джазыгъыз.

Мени алапат тенгим барды. Тенг болсанг, тенг бол, тенг болмасанг, кенг бол деб, бошуна айтылмайды. Сени джёнгеринги кылыгъын мен асыры джараталмайма. Аны тамада къарнашы уа асыулу адамды. Бизни хоншуларыбыз хар заманда бир-бирине болушханлай турадыла. Сизни адамларыгъыз къайда джашайдыла? Аланы маллары тау джайлыкъдан кёб болмай келгендиле.

Тюз атла: тенг,

Иелик атла: тенгим,

№ 75

С-15

Берилген сёзлеге мени, сени, аны, бизни, сизни, аланы деген сёзлени кёша джазыгъыз, иелик аффикслени белгилегиз.

Хапар, соруу, билим, сёз.

Юлгю. Мени къама[м], сени къама[нг], аны къама[сы]. Бизни къама[быз], сизни къама[гъыз], аланы къама[лары].

№ 76**C-15**

«Ана тил» китабладан онушар тюз эмда иелик атыны табыб джазыгъыз.

№ 77**C-15**

Текстде тубеген иелик атланы тублерин сыза, иелик аффикслени белгилей джазыгъыз.

Атасы доммайлагъа уугъа чыкъса, атхан огъу джерге тюшмеучюскон айтады Тебердукъа. Доммай ёзенни къалын чегетлеринде джашыныб отлаучу буулары ол бир атханы бла агъызыучан эди дейди. (X. O.)

№ 78**C-15**

Соруулагъа джууаб джазыгъыз, иелик аффикси болгъан атланы сёзню къурамына кёре айырыгъыз.

1. Кимни къарнашы ишлейди совхозда?
 2. Аны къаллай ишлери ючюн махтайдыла?
 3. Сени атанг, ананг, къарнашынг, эгечинг къайда ишлейдиле?
 4. Сизни тенглеригиз кеслерини адамларыны юсюнден не хапар айтадыла?
-
-

Иелик атланы тюз атлагъа бура джазыгъыз.

Эгечим, ёмюрюм, элчилерим, халкъыбыз, миллетибиз, чанасы, арбагъыз, машинанг, мюлкюбюз.

Юч пара бла айтымла къураб джазыгъыз.

Юлгю. Эгечим ийнек сауады. Эгеч къарнашха халал болушады.

§ 16. АТНЫ БОЛУШЛАРЫ.

Тнхстден «къойчу», «къой» деген сёзлени болушланы бир-бири ызындан келгенлерине кёре айырыб джазыгъыз.

Къойчу къойланы кютеди. Къой хайырлы малланы бириди. Къойну джюнюнден кёб тюрлю затла этедиле. Ол себебден къойгъа да, къойчугъа да кърал уллу эс бёледиле.

Къойчуда аламат джамчы барды. Маллагъа иги къарагъаны ючюн, къойчуну джыйылыуда бек махтадыла. Къойчуну къойлары быйыл семиздиле, джюню да кёб берирча кёрюнедиле.

Къойчудан бирси малчыла юлгю аладыла. Къойчу бир къойну тутду, туягъын ариулаб, джиберди. Къойдан уллу хайыр алады адам.

Юлгю. Ким? (Къойчу). Не? (Къой — баш болуш.)

№ 81**С-16**

Нарт сёзлени джазыгъыз. Сорууланы орунларына «иш» деген сёзню тыйыншлы болушка сала джазыгъыз.

Къайда (не?) анда насыб.

(Не?) болмагъанда, насыб джокъду.

Хар заманда (неге?) хазыр бол.

Керти адам (нени?) сюеди.

Адам (неде?) насыб табады.

(Неден?) къоркъмагъан онгар, (неден?)
къоркъгъан тозар.

№ 82**С-16**

Кесгин окъугъуз, туюбу сызылгъан атланы башларында болушланы белгилегиз.

Кюнле кысхаргъандыла, ...

Сыртланы кърау къакъгъанды, ...

Чегетле саргъалгъандыла,

Къышлыкълада ханс къатханды.

(Б. А.)

№ 83**С-16**

Туюбу сызылгъан сёзлеге соруула сала джазыгъыз.

Терен хыйсаб этсек болгъан ишлеге,

Джашау туугъан кюнден бери кючлеге,

Дин хукумат Ёмюрню узагъына

Бийлик этгенди джарлыланы барына

(Кѳ. И.)

Юлгю. Терен (не?)хыйсаб этсек болгъан
(нелеге?) ишлеге, ...

№ 84**С-16**

Соруулагъа джууаб джазыгъыз.

1. Асхат (къайры) бара, кимни кёрдю?
2. Къарт къатын нени алыб бара эди?
3. Асхат не этди?
4. Тимурчула кимлеге болушадыла?

Айтымлада тюбеген атланы болушларын белги-
легиз.

§ 17. ТЮЗ АТНЫ ДЖАЛГЪАНЫУУ.

№ 85**С-17**

«Сохта» деген сёзню болушлагъа сала, айтым-
ла къураб джазыгъыз.

Юлгю.

Баш б. Сохта дерсин этеди.

И. бол.

Бер. бол.

Там. бол.

Ор. бол.

Баш. бол.

№ 86**С-17**

Устаз, билим, отун, кюрюч деген атла-
ны болушлада джалгъаныуларын этигиз.

Баш бол. ким? (устаз), не? (отун, билим,
кюрюч...)

«Устаз» деген сёзню бериучю болушха сала, ай-
тым къураб джазыгъыз.

№ 87**С-17**

Кесгин окъугъуз.

Къара тенгиз, мурулдай,
Мыдах сагъыш этеди,
Толкъунлары шуулдай,
Тангнга чыгъыб кетеди. (X. Н.)

Сагъыш, танг деген атланы джалгъаныуларын этигиз.

№ 88**С-17**

Скобкаладагъы сёзлени керекли болушлагъа сала джазыгъыз

Джаш лётчик, эс джыйыб, (пулемёт) от ачыб, бир джанына чыкъды. Алай а къоргъашын (от) къутулалмады. Самолёту джана тургъанлай, (учуу) къызыудан къызыу эте, иги (кесек) барды. Сора парашют бла чынгады. Биринчи (сермешу) огъуна адам тизгинден айырылыбмы къалдым эке? (Ш. М.)

№ 89**С-17**

Кесгин окъугъуз.

Тас болуб къара къундуз,
Кече хорланад алай.
Кёкледе эриб джулдуз,
Ашыгъыб батады ай. (X. Н.)

Къундуз, кече, кёк, ай деген атланы болушлада джалгъаныуларын этигиз, назмуда къайсы болушда болгъанларын айтыгъыз.

№ 90

С-17

Харбыз, хаун, быхы, шибжи деген атланы болушлагъа салыгъыз. Аланы тамамлаучу болушха салыб айтым къураб джазыгъыз.

**§ 18. БОЛУШ АФФИКСЛЕНИ
ТЮЗ ДЖАЗЫУ.**

№ 91

С-18

Точкаланы орнуна керекли болуш аффикслени сала джазыгъыз.

Кюлме джаш..., келир баш... Эшик... чыкъса, къагъылыр, юй... кирсе — тагъылыр. (Кюйюз). Байлыкъ билим... , билим этим..... Билим адам... къанатды Иш... билмеген ит ийлыгъын кёрюр.

№ 92

С-18

Берилген атланы бериучю болушха сала джазыгъыз.

Саб, ат, чарс, алгъыш, завод, чарх, шкаф, къач.

Айтымла къураб джазыгъыз.

Юлгю. Саб-сабха. Балта сабха оюула салдым.

№ 93**С-18**

Точкаланы орнуна керекли болуш аффикслени сала джазыгъыз.

Аш... бёрю, иш... ёлю. Сёз... бар, иш... джокъ. Хазыр аш... терен къашыкъ. Бай... оноуу джарлы... джарамаз. Аллах... ышаныб, кюннюгю кеч этме. Бай... шагъаты кёб болур.

Болуш аффиксле къошулгъан атла къайсы болушда болгъанларын айтыгъыз.

№ 94**С-18**

Былайдагъы атланы бериучю болушха сала джазыгъыз.

Дженг, танг, сабан, къабан, табан, гён, алтын, беджен.

Тёрт айтым къураб джазыгъыз кесигиз сайлагъан сёзле бла.

№ 95**С-18**

Скобкаланы ача джазыгъыз.

Бир (къала) минг тешик. (Сынджыр.) Уллу (тюз) къар джауа. (Элекден акъгъан ун.) Ат (мийик), ит (алаша). (Атджер). (Суу) кирсе, минг бола, (суу) чыкъса, бир бола.

№ 96**С-18**

«Мен джашагъан юй» деген темагъа сочинение джазыгъыз, юйню бёлмелери къаллайла болгъанларын суратлагъыз, хар бёлмеде къаллай затла болгъанларын джазыгъыз, юйню бёлмелеринде тазалыкъны ким сакълагъанын кёргюзюгюз.

Сочинениегизде тубеген атланы болуш аффикслерин белгилегиз.

№ 97**С-18**

Соруулагъа джууабла джазыгъыз. Скобкалада берилген сёзлени хайырландырыгъыз джууаб джазгъан кёзюде.

1. Тигиучю неге дженг салды? (Тон.)
 2. Ол неге ариу бууунла этди? (Дженг.)
-
-

**§ 19. ИЕЛИК ЭМДА
ТАМАМЛАУЧУ БОЛУШЛА.**

№ 98**С-19**

Берилген текстден иелик эмда тамамлаучу болушладагъы атла бла ала айгъакълаб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Джел тарайды биченликни. Ол излейди бёденени уясын. Чалкъычыла чалкъыланы таблайдыла. Чалкъыланы ауузлары джитидиле. Хыршыны башында джануу этедиле. Аслан бёденени кесди. Асланны бёденеси семизди.

Ю л г ю.

Иелик болуш.

Тамамлау болуш.

Беденени уясын

Биченликни тарайды.

№ 99**С-19**

Иелик болушну тамамлаучу болуш бла ауушдура джазыгъыз.

Иссаны хапары. Терекни бутагъы. Совхозку маллары.

Юйню къабыргъасы. Терезени кёзю. Эшикни тутхучу.

Ю л г ю. Юйню эшиги — юйню ишлейдиле.

Тамамлаучу болушну иелик болуш бла ауушдура джазыгъыз.

Ферманы ишледиле. Хапарны окъудум. Ишни этдим. Эсебни чыгъардым. Сабанны сюрдюле. Тенгни махтадыла.

Ю лгю. Ферманы ишледиле — ферманы малы.

§ 20. АТНЫ КЪАЙТАРЫУ.

Тюз эмда иелик атланы аффикслерин белгилей, болушларын башларында кёргюзе джазыгъыз.

Хаулатны къарнашы Москвагъа окъургъа кетген эди. Мени къарнашым бышлакъ заводну ишчисиди. Сени къарнашынг Хызырда уллу джигитлик барды. Ол лётчикди. Бизни къарнашыбыз совхозда малчы болуб ишлейди. Сизни эгечигиз а кёбден бери Ленинградда окъуйду. Аланы джууукълары къонакъгъа Ростовдан келгендиле.

Ю лгю. Хаулат^{н. б.} ны къарнаш^{б. б.} ы Москва^{бер. б.} гъа окъургъа кетген эди.

Точкаланы орнуна болуш аффикслени сала, берилген хапарчыкъгъа ат атай, джазыгъыз.

Салих айыбсыз джетинчи класс... кѣчюб, атасы бла тау... къой ферма... чыгъыб, къозучу болду. Атасы юретгенча, семиз шпан къозула... отлау... эркининде джумору чатла... айландырды. Сейирсиниб, тѣрт джанына айланды. Къара кѣл... барыб джууунду, къара къая.. кюртуне барыб, бугъойларына къарады, къулакъ... тюшюб, кѣгетле джыйыб да бир чыкъды... (Л. Х.)

Берилген сѣзтутушланы къоша, хапарчыкъ къураб джазыгъыз, атланы болушларын башларында джазыгъыз.

Джашчыкъны улакъчыгъы. Аны къулакъчыкълары. Улакъчыкъны сыртчыгъы. Аны джигейчиги. Анасына макъырады. Сют ичеди.

СЫФАТ

§ 21. СЫФАТНЫ МАГЪАНАСЫН КЪАЙТАРЫУ.

№ 104

С-21

Кесгин окъугъуз.

Джарыкъ кёллю, сыркыу санлы,
камсык тайчыкъ,
Джуддуз къашхалы, къанторучукъ,
акътуякъчыкъ,
Минги Тауну кёк бузларындан саркъгъан,
Къулакъладан кёмюклениб, саркъыб акъгъан,
Ёзенлеге шуулдашыб, чабыб эннген,
Асыры ариудан тюб ташлары кёрюннген,
Таза чокъуракъ сууладан ичгенсе... (Е. А.)

Сыфатланы тюблерин толкъун, ала ачыкълаб келген сёзлени бир сыз бла сыза джазыгъыз.

№ 105

С-21

Точкаланы орнуна тюбюнде берилген сыфатладан сала джазыгъыз, назмуну кесгин окъугъуз.

Мал айнытхан Бийчесын джайлыкъда,
Аяз къакъгъан..., ... сыртлада,
... гелеу, .. кырдыкны отлаб,
Къуйругъунгу къалач этиб, сен
дыбыртлаб,
Анангы тегерегине чабыб, ойнаб,
... чибин къабмагъанлай ёсгенсе. (Е. А.)

Салынныкъ сыфатла: сокъур, гымых,
ариу, салкъын, солум.

№ 106**C-21**

Берилген текстден сыфатла бла ала ачыкъялаб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Джарыкъ кюн тийиб тургъанлай, кёк бутла, мийик тауну артындан чыгъыб, бир-бири ызындан тизилиб, бир-бирде этеклери кюнню джабыб, мутхуз салкъынлыкъ сала, кюн батханнга ташаядыла. Сууукъ къышны келирге кёб къалмагъанын билдире, дангыл джайлыкъланы башы бла таула агъарадыла.
(А. Х.)

№ 107**C-21**

Берилген сёзтутушланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Къызыл галстук, сары чапракъ, бутакълы эмен, джаш нызычыкъ, субай нарат.

Сыфатланы тюблерин толкъун сызла бла сызыгъыз.

№ 108**C-21**

Берилген атланы ышанларын къоша джазыгъыз, сыфатланы тюблерин толкъун сыз бла сызыгъыз.

Джай, къыш, джаз, къач, суу, тон, джаурукъ, джурун.

Ю л г ю. Джылы джай.

Тёрт сёзтутушну къоша, тёрт айтым къураб джазыгъыз.

§ 22. ТЮЗ СЫФАТ.

№ 109

С-22

Тюз сыфатланы тюблерине толкъун сыз тарта джазыгъыз.

Бийнөгер адамны кёзю кючден эслеялгъан мийик, чорт къаядан баш энишге секирди. Тюбюнде уа къара чауулла. Аны джити, къысыр ташлагъа джагъылгъанын кёргенлей, тиширыуу алайда къыптысын кесини къарнына уруб, Бийнөгерни къызыл къаннга боялгъан тёнгегине аугъанды. Апсатыны ариу къызы кесини ызындан таулагъа джыйгъан джигит Бийнөгерни бушуулу хапарын къарт Тебердукъа бошады. (М. А.)

№ 110

С-22

Берилген сыфатладан тюз сыфатланы айырыб джазыгъыз.

Къоркъуулу, исси, чырайлы, джылы, мор, акъыллы, тилсиз, къызыу, чыдамлы, кёксюл, кёк, сютлю, джылауукъ.

Юч тюз сыфат бла айтымла къураб джазыгъыз.

№ 111

С-22

Кесгин окъугъуз, тюз сыфатланы тюблерин толкъун, ала ачыкълаб келген сёзлени тюз сыз бла сыза джазыгъыз.

Эшитиле толкъун къаугъа,
Кёрюнмейди чарс, тубан,
Къара тенгиз, акъ чаука,
Кёксюл кёкде къызыл танг. (Х. Н.)

№ 112**С-22**

Точкаланы орнуна тюз сыфатла сала джазыгъыз.

..., ... къыш джууукълашыб келеди. ..., ... къар джауарыкъды. ..., с... сабийле чанала бла учарыкъдыла. Аланы биргелерине... къарнашчыкълары да барлыкъдыла. ... эгешчиклери... къарнашчыкъларын ойнатырыкъдыла.

Салынныкъ сыфатла: камсык, сыркыу, сууукъ, джумушакъ, акъ, гитче, тамада, кичи.

№ 113**С-22**

Тюбю сызылгъан сыфатланы тюз сыфатла бла аушдура джазыгъыз.

Джауумлу кюн, къачхы чегет, бутакълы терек, къоркъакъ къоян, суратлы китаб, кисиз сабий, ташлы джол.

Ю л г ю. Джауумлу кюн — джылы кюн.

№ 114**С-22**

Скобкалада берилген сёзлени хайырландыра, соруулагъа джууабла джазыгъыз.

1. Бары да неге къууандыла? (Джылы къачхы кюн)

2. Кимге саугъа бердиле? (Иги ударник)

3. Хар нени да этерге кимни къолундан келеди? (Уста, чемер адам).

Тюз сыфатланы тюблерин толкъун сыз бла сызыгъыз.

§ 23. СЫФАТНЫ КЪАЙТАРЫУ.

№ 115

С-23

Кесгин окъугъуз.

Сен туугъанса Урал тауланы
ётгюр кёкюрегинде,
Уллу Уралны магнит темири,
Сени биширгенди тауушлу Донбассны
от джюрегинден
Къазылыб алынган къара ташкёмюрю.
(О. М.)

Сыфатланы тюблерин толкъун, ала ачыкълаб келген атланы бир сыз бла сыза джазыгъыз.

№ 116

С-23

Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыгъыз.

Джылтырауукъ сюек. Уста къарт ишчи.
Чемер къол. Зынгырдауукъ къурч. Чокъракъ суу. Тулпар ат.

Тюз сыфатланы тюблерин толкъун сыз бла сыза джазыгъыз.

№ 117

С-23

«Мени тенгим» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыгъыз. Хапарчыкъда сыфатла бла хайырланыгъыз.

№ 118**С-23**

Сорууланы орнуна керекли сыфатланы сала джазыгъыз.

Биз (къаллай?) чегетде болдукъ. Джууундукъ (къаллай?) кёлде. Олтурдукъ (къаллай?) эмен терекни тубюнде. Солудукъ (къаллай?) хауаны. Къанатлыланы (къаллай?) джырларына тынгыладыкъ. Кёкенлени ичинде (къаллай?) къоянчыкъны кёрдюк. Юйге (къаллай?) джолну къайтдыкъ.

№ 119**С-23**

Берилген сыфатлагъа скобкаладагъы атладан тыйыншысын къоша джазыгъыз.

Исси, таза (адам, хауа). Къалын, къарангы (тубан, чегет). Сууукъ, мылы (къара, хауа). Токъ, семиз (ийнек, тиширу).

Эки парасы бла айтымла къураб джазыгъыз.

№ 120**С-23**

Точкаланы орнуна берилген сыфатлагъа магъанасы къаршчы келген сыфатла сала джазыгъыз.

1. Терек мийикди, кёкен а... 2. Къыш сууукъду, алай джай а.... 3. Тенгиз теренди, кёл а.... 4. Къазыкъ базыкъды, чыбыкъ а...

Сыфатланы тублерине эки сыз тартыгъыз.

АЛМАШ

§ 24. АЛМАШНЫ МАГЪАНАСЫ.

№ 121

C-24

Алмашланы тюблерине бир сыз тарта джазыгъыз.

Тау этекде сенден терен кёл болмаз,
Ариулукъгъа санга киши тенг болмаз,
Айла, джылла ётселе да арадан,
Мени санга суймеклигим кем болмаз. (С. А.)

№ 122

C-24

Алмашланы тюблерин сыза джазыгъыз, ала тилни къайсы кесеклерин алмашдыргъандыла?

Багъалы Руслан! Сен къалай джашайса? Къалай окъуйса? Мен энди Азамат бла олтурама. Ол мени суйген тенгимди. Биз бирге ойнайбыз, дерслени бирге хазырлайбыз.

Менден гитче эгешчигинге салам айт. Ол къайсы классда окъуйду? Аны окъугъаны къалайды? *Сени тенгинг Аслан.*

№ 123

C-24

Алмашланы, ала ауушдуруб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Хасан тёртюнчю классда окъуйду. Ол сейир китабла окъуйду. Аллай китабла Асхат да алгъанды. Ол бир ийыкъгъа беш китабны окъугъанды. Анча китабны Хасан да окъугъанды.

Ю л г ю. Хасан — ол.

Къайтарылыб айтылгъан атланы алмашла бла аушдура джазыгъыз.

Пионер билим алыргъа тырмашады. Пионер джамагъатха джарагъан кёб иш этеди. Пионерге ол иш ючюн уллу бюсюреу этедиле.

Хасанны эгечи коммунист урунууну джигериди. Эгечи заводда ишлейди. Къалгъанла эгечинден юлгю алыб урунадыла.

Башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

(— башчы, = хапарчы).

Точкаланы орнуна керекли алмашланы сала, ала къайсы сёзлени аушдура келгенлерин айта джазыгъыз.

Мусса сейир китабла окъуйду. ... китабланы Исса да окъуб башлагъанды. Муссагъа онеки джыл болгъанды. ... джыл быйыл Иссагъа да толады. Сююнчланы Азамат ариу джырла джазады. ... джырла Хусей да этгенди.

Алмашла аушдургъан атланы болушларын белгилегиз.

Кесгин окъугъуз.

Бу сен да, мен да джашагъан дуняда
Этилди ол мурдарлыкъ, билесе сен!
Ол затха къалай чыдадыкъ хар адам?
Джылайбыз да биз, бир джууугъубуз ёлсе!

(Къ. Къ.)

Алмашланы тюблерин сыза джазыгъыз.

§ 25. БЕТЛЕУЧЮ АЛМАШЛА.

Кесгин окъугъуз.

Бек ауур сёздю «анасыз» деген,

Юреналмайма мен анга.

Анадан багъалы ким болур, айт сен,

Джерде джашагъан адамгъа?I (X. O.)

Бетлеучю алмашланы бирлик эмда кёблюк санда айырыб джазыгъыз.

Ю л г ю. Мен, — биринчи бет.

... , — экинчи бет.

..... — ючюнчю бет.

Берилген этимлеге алмашла къоша джазыгъыз.

Барама, барабыз, кёреме, кёребиз,

окъуйма, окъуйбуз.

Бараса, барасыз, кёресе, кёребиз,

окъуйса, окъуйсуз.

Барады, барадыла, кёреди, кёредиле,

окъуйду, окъуйдула.

Къошуллуку алмашла: сен, сиз, мен, биз,
ол, ала.

Берилген хапарчыкыны биринчи бетде джазыгыыз.

Джай Асхат чабакъ тутаргъа барды. Бир джолда ол уллу чабакъны тутду. Асхат юйге келе тургъанлай, кёк джашнады, уллу джангур къуйду. Ол чабханлай юйге джетди. Асхат, джангурну арты бузгъа айланыр деб, къоркъду.

Ю л г ю. Джай мен чабакъ...

Берилген атлагъа алмашла кьоша джазыгыыз.

Сохтама, сохтаса, сохтады. Сабийлебиз, сабийлесиз, сабийледиле. Малчыма, малчыса, малчыды. Къойчума, къойчуса, къойчуду. Къойчулабыз, къойчуласыз, къойчуладыла. Чалкычыма, чалкычыса, чалкычыды.

Къошуллукуъ алмашла: Биз, сиз, ала, мен, ол, сен.

Ю л г ю. Мен устазма, сен устазса, ол устазды.

№ 131**C-25**

Точкаланы орнуна керекли алмашланы салыгъыз.

Мен пионерме. ... а комсомолчуса. Мусса ишчиди. заводда ишлейди. Биз экскурсиягъа барлыкъбыз. а совхозгъа болушурукъсуз. Сиз къарт адамлагъа болушурукъсуз, ... уа фермага барлыкъдыла. Сен биринчи сме-нада ишлейсе, ... а экинчидеме. Биз чалкъы чалабыз, ... уа дырын джыядыла.

Бетлеучю алмашланы тублерин сызыгъыз.

№ 132**C-25**

Берилген хапарчыкъны экинчи бетде джазыгъыз.

Мен тёртюнчю классда окъуйма. Азнаур бла бирге олтурама. Мен дерслени хар заманда аны бла бирге хазырлайма. Дерследен сора экибиз да юйде маллагъа аш салабыз, суу ичиребиз. Заман табылса, къыш чанала бла учабыз, ариу хауаны солуйбуз. Иште, солууда да алчы болургъа тырмашабыз.

Юлгю. Сен тёртюнчю классда...

**§ 26. БЕТЛЕУЧЮ АЛМАШНЫ
ДЖАЛГЪАНЫУУ.**

№ 133**C-26**

Точкаланы орнуна бетлеучю алмашланы керекли болушда сала джазыгъыз.

... чегетге кетдим. ызымдан итчик чабыб келе эди. ... да, итчикге да чегетден салкъын аяз ура эди. ... аллыбызгъа бир къоян чыкъды. Ит ... ызындан атылды. Къоянчыкъ... кёрюб, къачхан эди. Къоян... къутулуб кетди.

№ 134**С-26**

Къайтарылыб келген атланы керекли джерде ал-
машла бла ауушдура джазыгъыз.

Хусей совхозда ишлейди. Хусей кысыр
маллагъа къарайды. Хусейни маллары се-
миздиле. Джылны аягъында Хусейге, малла-
гъа иги къарагъаны ючюн, талай саугъа бер-
диле. Бешджыллыкъ планны артыгъы бла
толтургъаны ючюн, Хусейни орден бла сау-
гъаладыла.

Алмашланы къайсы болушда болгъанларын, ала-
ны тилде нек джюрютюлгенлерин айтыгъыз.

№ 135**С-26**

«Сен» деген бетлеучю алмашны болушлагъа са-
ла, айтымла къураб джазыгъыз.

Юлгю. Баш болуш. Сен китаб окъуйса.
Сени ...

№ 136**С-26**

Кесгин окъугъуз.

Кюн, мындача, мени джылытмаз
бир джерде да,
Суу, мындача, алай ёмюрде джырламаз.
Мен мындача назму джазалмам бир
джерде да,
Сен алтын къанатлы къайгъымса,
Кавказ! (Х. Н.)

Бетлеучю алмашланы къайсы болушда болгъан-
ларын айтыгъыз, мен, сен деген алмашланы иелик
бла тамамлаучу болушлагъа сала, айтымла къураб
джазыгъыз.

Хапарчыкъны окъугъуз, анда тюбеген алмашланы, ала бла байланыб келген сёзлени айырыб джазыгъыз, алмашла къайсы болушда болгъанларын башларында белгилегиз.

Бизни кърал уллу байлыкъланы иесиди. Аны джерини тюбюнде джатадыла магъаданла... Совет адамны борчу аланы табаргъады. Бизни Ата джуртубузну табигъаты — аны таулары, суулары, дорбунлары, кёллери — алкъын кёб байлыкъны асырайды.

Биз аланы сакъларгъа керекбиз. (С. В.)

^{и. б.}
Ю лгю. Бизни кърал.

Сиз деген алмашны болушлагъа сала, айтымла къураб джазыгъыз.

§ 27. БОЛУШ АФФИКСЛЕНИ ТЮЗ ДЖАЗЫУ.

Точкаланы орнуна керекли болуш аффикслени сала джазыгъыз.

Туугъан Къарачай тауларым мен..., тебретгенсиз сиз бешигими... Джанымча сойген ёзенле, къолла, бергенсиз мен... эжиуле, джырла. Бергенсиз мен тилегенни: кючню, къарыуну, халал джюрекни. (Б. Х.)

Мен талпыйма сен... былай дженгил-дженгил кёрюрге, тауларымдан джюрегим бла сен... салам берирге. (Х. О.)

№ 140**С-27**

Мен, сен, ол деген алмашланы бериучю болуш-ха салыб, айтымла къураб джазыгъыз.

Башчы бла хапарчыны тублерин сызыгъыз.

(——— баш., =—— хап.)

№ 141**С-27**

Точкаланы орнуна керекли болуш аффикслени сала джазыгъыз.

Тели джаш, бош чамланма, тиймегенди ол са..., а... сен айыб салма, тюш бла чыкыгъан-са тангнга. (X. O.)

Мен..., сен..., ан... сора киши билмесин бу затны.

№ 142**С-27**

Мен, сен, ол деген алмашланы башлаучю болуш-ха салыб, юч айтым къураб джазыгъыз.

№ 143**С-27**

Точкаланы орнуна аффиксле салыгъыз.

Бир адам... да болмасын джашау учуз. Биз къалгъанча, биз... да къалсынла тёлюле, биз... онг болсун джазыулары, ёмюрлери биз... узун, насыблары — биз... уллу.

Кюн таякъча, назик къызчыкъ, илгиздик чыпчыкъчыкъ! Джазыу сен... аясын, насыб сен... илешсин. Ол сен, тартыныб, кёжюне къараялмагъан керти тенг болсун сен... (Кз. Н.)

Бетлеучю алмашланы тублерин сызыгъыз.

Хапарчыкъны окъугъуз, ат атагъыз, планын салыгъыз, изложениесин джазыгъыз.

Бир кюн, Тебердукъа къараб тургъанлай, джаз киштик къашха эчкини сюрюб, къая къырыкъгъа кийирди. Джаз киштик ызындан джууукълашыб келгенин сезиб, къашха эчки ызын аджашдырыргъа кюрешди. Эчки джашынган тешиклеге ийилиб төрт аякъланыб, киралмаса, дыгаласдан къуйругъун ары бла бери булгъаб, къансыб тебрейди. Тешикден чыгъарыб, сюрюб, эчкини къая ранлагъа илиндирди. Сора джашыртын секириб, къашха эчкини тюбге басды. Алай а аны азауларындан — темир ыргъакъларындан ычхыныргъа дыгалас этиб, ары бла бери бурула келиб, амалын тауусханында, башын тик къаядан атды.

Джаз киштик, бойнун созуб, къаядан энишге къарады. (А. М.)

Къашха эчкини, джаз каштикни кѳргенигиз болгъан эсе, изложениени аягъында аны да къошугъуз: къачан, къайда кѳргенсиз аланы. Керекли джерде алмашланы салыргъа унутмагъыз.

Алмашланы тюблерин сызыгъыз.

№ 145

С-28

Берилген текстде алмашланы тюблерин сыза, бетлерин башларында белгилей джазыгъыз.

Мен да, сен да, дагъыда экибиз да ненча болабыз? (Эки.) Кёкде учуб баргъан къазлагъа джерден бир къаз: «О-о кёкде баргъан джюз къаз, мени ала барыгъыз, — деб къычыргъанды. Ала уа анга джууабха: «Биз джюз тюлбюз, бизге бизни тенгли бир къошулса, анга да аны джарымы тенгли бир къошулса, анга да аны джарымы тенгли бир къошулса, дагъыда джерден сен да къошулсанг, ол заманда джюз боллукъбуз», — дегендиле.

Кёкде баргъан къазла ненчадыла?

№ 146

С-28

Алмашланы тюблерин сыза, башларында болушлары белгилей джазыгъыз.

Мен сеннге бир сом берсем, мени бла сени ачхабыз тенг болады. Сен меннге бир сом берсенг, мени ачхам сени ачхангдан беш къат кёб болады.

Менде ненча, сенде ненча сом барды?

№ 147

С-28

«Мен», «биз» алмашланы болушлагъа салыгъыз «биз» деген алмашны болуш формалары бла айтымла къураб джазыгъыз.

№ 148**С-28**

Точкаланы орнуна керекли болуш аффикслени сала джазыгъыз.

Бир къойчу тенгине: «Алан, сен мен... бир къой берсенг, мен... да, сен... да къойларыбыз тенг боллукъ эдиле», — дегенди.

Ол бири да а...: «Сен мен... бир къой берсенг, мен... къойларым сен... къойларынгдан эки къат кёб боллукъ эдиле», — дегенди.

Къойчуланы ненчашар къойлары болгъанды?

№ 149**С-28**

Берилген этимлеге алмашла къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Санайма, тутаса, къарайды. Орнатабыз, ариулайсыз, иедиле.

Юлгю. Мен санайма. Сен этген ишни мен тюзге санайма.

№ 150**С-28**

Берилген текстден алмашла бла ала байланыб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Ышанама, адам улу, мен санга. Кюн таякъ бла ойнай тургъан сабийчикге къарачы! Аллай ненча сабий ёледи къазауатда, саначы...

Ма бюгюн а, джер юсюне джилтин тюше, туумагъанлай ёллюкдюле сабийчикле: меники да, аныкъы да...

Юлгю. Ышанама мен, ышанама санга.

ЭТИМ

§ 29. ЭТИМНИ МАГЪАНАСЫН КЪАЙТАРЫУ.

№ 151

С-29

Кесгин окъугъуз.

Ана тилде кёз джарыкъ кёреди,
Ана тилине адам сый береди,
Сагъыш этеди: кечем-кюнком,
Ана тилимди джюрегим, тиним.

(Кѵ. И.)

Этимлени тюблерин эки сыз бла сыза джазыгъыз.

№ 152

С-29

Берилген текстден башчы бла хапарчыны айырыб джазыгъыз, хапарчы тилни къайсы кесегинден болгъанын айтыгъыз.

Уучу Апсатыгъа тилек тилейди. Ол алай бла аны джумушатады, кесине ачыуландырмайды. Апсаты ачыуланса, уучу аджашады, ачлыкъ сынайды. Уучула Апсатыны, аны къызы Фатиманы джырын бирден джырлагъандыла, алайда балаган ишлегендиле, уугъа алай джайылгъандыла. (А. М.)

Ю л г ю. Уучу тилейди.

№ 153

С-29

Точкаланы орнуна керекли этимлени сала джазыгъыз.

Ат (не этеди?) Къой (не этеди?)Ийнек
..... Эчки.... Киштик.... Ит.... Бёрю....

Этимлени тюблерин эки сыз бла сызыгъыз.

№ 154**С-29**

Кесгин окъугъуз.

Буйрукъ бериледи, урулады харс,
Учуннган джюрекле ашыгъа, хазыр,
Къууанч уллуду, башланады чарс,
Къобуз согъулады, джырланады джыр.
(Х. Н.)

Этимлени тублерин эки сыз бла сыза джазыгъыз,
не соруулагъа джууаб этгенлерин айтыгъыз.

№ 155**С-29**

Мен, сен, ол, биз, сиз, ала деген алмашлагъа
этимле къоша джазыгъыз.

Ю лгю. Мен ишлейме, солуйма, болушама.
Сен
Ол
Биз
Сиз
Ала

№ 156**С-29**

Точкаланы орнуна керекли этимлени сала джа-
зыгъыз.

Китабны къулагъы... Ол эшитген затын...,
ариу... Китаб сабийлеге, сабийча, къартла-
гъа, къартча....

Точкаланы орнуна салынныкъ этимле:
сёлешеди, барды, сакълайды, унутмайды.

(Башгы бла хапарчыны тублерин сызыгъыз.
_____, _____).

§ 30. ЭТИМНИ ЗАМАНЫ.

№ 157

С-30

Бусагъатда не эте тургъаныгъызыны, кетген дерсе не этгенигизни, эндиги дерсе не этеригизни джазыгъыз.

Юлгю. Биз бусагъатда джазабыз, джазгъаныбызны окъуйбуз.

Этимлерини башларында заманны белгилегиз.

№ 158

С-30

Берилген текстден не этеди? Не этгенди? Не этди? Не этерикди? Не этер? деген соруулагъа джууаб этген этимлени айырыб джазыгъыз.

Биринчи къуяды, экинчиси джутады, ючюнчюсю чыгъады, төртюнчюсю джыяды.
(*Джангур, джер, кырдык, адам.*)

Къарадым да кёрдюм, кюрешдим да туталмадым.
(*Кюзгюде сурат.*)

Узун джолну къысха этер. (Хапар.) Къыйналмай къууандырыр, ишлемей саугъаландырыр. (*Сюйюмчю.*)

Юлгю. Не этеди? (*Къуяды.*)

№ 159

С-30

Айтады, айтды, айтырыкъды, кюледи, кюлдю, кюлгенди, кюллюкдю, кюлюр, чабады, чабханды, чабарыкъды деген этимлеге магъанасы джууукъ сёзле табыгъыз.

Юлгю. Шыбырдайды, айтады, къычырады, шыбырдады, айтды, къычырды, шыбырдарыкъды, къычырлыкъды.

№ 160**С-30**

Берилген текстде этимлени тублерин эки сыз бла сыза, башларында заманны белгилей джазыгъыз.

Джолоучула кече къалыргъа оноулашдыла. Джегилген атларын ийдиле, зынтхы бердиле. Тёгерекде къарны теблейдиле, джатар орун этедиле. Эки балта табылады. Ишчиле бутакъланы, къуу агъачланы кесерикдиле. Отунну тохтагъан джерлерине джыярыкъдыла, къарангы болгъандан сора, от джагъарыкъдыла.

№ 161**С-30**

Кесгин окъугъуз.

Сен халкъынга къанат бердинг учаргъа,
Этдинг ие джерге, суугъа, джашаугъа.
Аны ючюн джарыкъдыла адамла,
Джан салгъанса, сёлешедиле таула.

(X. O.)

Назмуда тубеген этимлени юч заманнга сала джазыгъыз.

Юлгю. Бересе, бердинг, берликсе.

№ 162**С-30**

Берилген этимлени юч заманда джазыгъыз.

Чаб, джорт, атыл, джет, тут, бёл.

Юлгю. Чаб — чабама, чабдым, чабханма,
чабарыкъма, чабарма.

§ 31. ЭТИМНИ ДЖЕГИЛИУЮ.

№ 163

С-31

Кют, солу деген этимлени заманлада, бетледе, санлада тюрлендириб джазыгъыз.

Мен кютеме, кютдюле, кютгенме, кютерикме, кютерме.

Сен

Ол

Биз

Сиз

Ала

Этимни джегилиюу деб неге айтадыла?

№ 164

С-31

Кел, кёр деген этимлени джегилиулерин этигиз.

Мен келеме, кёреме, келдим, кёрдюм, келликме, кёрлюкме.

Сен

Ол

Биз

Сиз

Ала.

№ 165

С-31

Бур, тур деген этимлени джегилиулерин юлгюдеча этигиз.

Юлгю. Мен турама, турдум, тургъанма, турлукъма, турурма.

Сен

Ол...

№ 166**С-31**

Кесгин окъугъуз.

Биз сейир затла этебиз джашауда,
Дуня сейирсинеди анга.
Биз сейирсинмейбиз, —
Игитда дейсе,
Ким сейирсинеди
Кеси баласына. (Б. Х.)

Этимлени тублерин эки сыз бла сыза, заманла-
рын, бетлерин башларында белгилей джазыгъыз.

№ 167**С-31**

Берилген алмашлагъа этимле къоша джазыгъыз.

Бирлик сан

Мен
Сен
Ол

Кёблюк сан

Биз
Сиз
Ала

№ 168**С-31**

Берилген этимлени юлгюдеча джегилиулерин
этигиз.

Мен къалама, къалдым, къалгъанма,
къаллыкъма, къалырма.

Сен
Ол
Биз

§ 32. ЭТИМНИ БУСАГЪАТ ЗАМАНЫ.

№ 169

С-32

Кесгин окъугъуз.

Окъуу кимге тиеди кыйын,
Кимге тынч болады дейле,
Хаман алай айтылгъаны сайын
Мен анга джууаб излейме. (С. А.)

Бусагъат заманны этимлерини тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 170

С-32

Берилген этимлени бусагъат заманда джазыгъыз, бетледе, санлада тюрлендиргиз.

Сына, сана, кер, сал.

Мен сынай|ма|, санай|ма|.

Сен

Биз

Ол

Сиз

Ала

Бусагъат заманны къурагъан аффикслени, бет аффикслени юлгюдеча белгилегиз.

№ 171

С-32

Этимлени, ала бла келген атланы кёблук санда джазыгъыз.

Малчы мал кютеди. Саууучу ийнек сауды. Бузоучу бузоулагъа къарайды. Мен маллагъа аш ташыйма. Ишчи ишге барады.

Берилген текстден башчы бла хапарчыны айырыб джазыгъыз. Бирлик санны кёблюк, кёблюк санны бирлик санлагъа бура джазыгъыз.

Мен барама, джарыкъ джырны джырлай-ма. Сиз маллагъа аш саласыз, суу ичиресиз. Ол суу алады, анасына болушады. Сен дерслеринги этесе, иги багъа аласа.

Бет аффикслени айырыгъыз юлгюдеча.

Юлгю. Ала джырлай дыла, ойнай дыла.

Точкаланы орнуна бет аффикслени сала джазыгъыз.

Тёрт къарнаш даулаша..., экиси айта...:

— Хар заманда биз ишлей...

Башха экиси уа айта...:

— Сиз бизсиз эки да атлаялмай... (Къолла бла аякъла.)

Бет аффикслени белгиле бла айырыгъыз.

Нарт сёзлени джазыгъыз, точкаланы орнуна бет аффикслени салыгъыз.

Тюзню ётмеги тюзде кълалмай... Таукелни оту нюр джана.... Баш болса, бёрк табыла.... Бай билгенни джарлы да биле...Байны оноуу джарлыгъа джарамай...

Нарт сёзлени азбар этигиз.

№ 175

С-33

Кесгин окъугъуз.

Андан сора ненча джыл
Биз окъудукъ, ишледик.
Сабан сюрдюк, къой кютдюк,
Отда темир тишледик. (С. А.)

Озгъан заманны этимлерини тублерин сыза, аны къурагъан аффикслени белгилей джазыгъыз.

Ю л г ю. Ийнакълады джарыкъ танг,

Кёлюбюз кёлтюрюлдю.

№ 176

С-33

Берилген этимледен этимни бусагъат, озгъан заманларын къурай джазыгъыз.

Тюш, тюшюр, ёт, ат, тубе.

Ю л г ю. Эле — элейди, эледи, элегенди.

№ 177

С-33

Берилген текстден озгъан заманны этимлерин, ала бла байланыб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Къышхы танг атды, кюнле къысха болгъандыла. Къанатлыла джылы джерлеге кетгендиле. Малланы джылы орунлагъа ургъандыла, алларына аш салгъандыла.

Ю л г ю. Атды не? (Атды танг.)

«Мен бир кюнюмю къалай ашырдым» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыгъыз. Хапарчыкъда озгъан заманны этимлери бла хайырланыгъыз.

Мен эртденбла эртде турдум...

Бусагъат заманны этимлерин озгъан заманны этимлери бла ауушдура джазыгъыз.

Бир джолда Лейла джолну къатында бир къартны кёреди. Къарт глоч таягъы бла джерни кърмайды.

Лейла, не излейсе, деб сорады. Къарт, самовар излейме, деб джууаб береди. Къазауатха дери былайда завод болады. Лейла аны юсюнден тенглерине айтады. Сабийле келеди-ле, джерни къазадыла, кёб темир, чоюн, къруч кесекле табадыла. Пионерле аланы джыядыла, къралгъа береди-ле. Ала джыйгъан темирден, кърчдан, чоюндан заводда трактор эте-диле.

Сёзтутушланы кшоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Бёрюню кёрдюм. Итим сюрдю. Ит джеталмады. Шкоктан атдым. Къобмаздан сойланды. Терисин алдым.

Озгъан заманны этимлерини тюблерин сызыгъыз.

§ 34. ОЗГЪАН ЗАМАНЫ
ДЖЕГИЛИУЮ.

№ 181

С-34

Берилген текстде озгъан замандагы этимлени тюблерин эки сыз бла сыза джазыгыыз.

Айюле уяларыны къатында джугъутурланы къайгысыз отлай тургъанларын эс-легендиле. Айюлени эринлери къымылдагъанды, аууз суулары келгенди.

Эсле, къымылда, кел деген этимлени бетледе, санлада тюрендиригиз.

Ю л г ю.

Бирлик санда

Мен эследим, эслегенме, къымылдагъан-ма, келдим, келгенме.

Сен Ол

Кёблюк санда

Биз Сиз Ала

№ 182

С-34

Салын, кёрюн, дженг деген этимлени бетледе, санлада тюрендиригиз.

Бирлик санда

Мен салынганма, кёрюннгенме, дженг-нгенме.

Сен Ол

Кёблюк санда

Биз Сиз Ала

Точкаланы орнуна керекли бет аффикслени сала джазыгыъз.

Мазан да, Мустафа да кюнорта бола, Наратлы ёзенни аягъындан ёрге айланды... Кё-мюклениб къайнай келген шоркъа сууну бойну бла ат джолну иги кесек бар..., агъач кёпюрчюкден атлад..., къалын чегетге кир..., кёб бармай, тар къулакъда наныкъгъа батх...
(Л. Х.)

«А й л а н д ы м» деген этимни джегилиуюн этигиз.

Турама, турдум, тургъанма, тургъан эдим деген этимлени бетледе, санлада тюрлендирмиз. Заман къурагъан, бет аффикслени юлгюдеча белгилегиз.

Мен тура[^]ма, турду[^]м, тургъан[^]ма, тургъан[^]эди[^]м.

Сен... Ол... Биз... Сиз... Ала...

Хапарчыкъны аягъын джазыгъыз, этимле бла озган заманда хайырланыгъыз.

КЪЫШХЫ ЧЕГЕТДЕ.

Бир джолда Мурат бла мен чегетге баргъан эдик. Биз анда...

№ 186

С-35

Берилген текстде боллукъ заманны этимлерини тюблерин эки сыз бла сыза джазыгъыз.

Биреу атар, биреу джутар, джутхан ёлюр, атхан кюлюр. (Бёрю от.) Джашау алыб, кёзюн ачхан алгъын бизни ийнакъларыкъды, эркин солурукъду, сёзюн айтырыкъды, жангы джолун къучакъларыкъды. Кёб-кёб ишчи тёшге чёгюч урлукъдула, кёзюу-кёзюу машинаны бурлукъдула, къызыу къатыб джыгырыкла бурлукъдула, къурч моторла кече, кюн да улурукъдула. (Къ. И.)

№ 187

С-35

Берилген этимледен боллукъ заманны этимлерин къураб джазыгъыз.

Кийир, кемир, ийир, сюз, кёрюн, сюрюн.

Ю л г ю. Кийир — кийирликме, кийирirme.

Боллукъ заманны къурагъан аффикслени белгилегиз.

№ 188

С-35

Этимлени боллукъ заманда джазыгъыз.

Джылы джазгъы кюнле келдиле. Тюзле кёгергендиле, терек бачхала къурмашча чакъдыла. Къанатлыла кёслерине уяла этдиле. Сабанчыла сабан ызгъа чыкъдыла.

Ю л г ю. Джылы джазгъы кюнле келликдиле.

№ 189**С-35**

Кесгин окъугъуз.

Чайкъалырса, ышарырса, кюлюрсе,
Ара мюлкню бек багъалы кёрюрге,
• • • • •Отджагъангдан буруб тютюн чыгъарырса,
Къобан бла быргъыланы сугъарырса.Таб, къууаныб, кенгиге кирпич керирсе,
Бу тюз халкъгъа батмаз джарыкъ берирсе.

(Къ. И.)

Боллукъ заманны этимлерин айырыб джазыгъыз,
аны къурагъан аффикслени белгилегиз.Ю л г ю: Чайкъалырса,.....

№ 190**С-35**Берилген этимледен бусагъат, озгъан, боллукъ
заманланы этимлерин къураб джазыгъыз.Тарт, ач, кюреш, урун.

Ю л г ю. Тартама, тартдым, тартханма,
тартхан эдим, тартарыкъма, тартарма.

№ 191**С-35**Бусагъат заманны этимлерин боллукъ заманда
джазыгъыз.Иеме, илешесе, сорады, санайбыз, ийнакълайсыз,
кетередице.Ю л г ю. Иеме — иерикме, ие [p] се.

§ 36. БОЛЛУКЪ ЗАМАНДА
ЭТИМНИ ДЖЕГИЛИУЮ.

№ 192

С-36

Къалтыра, сыкъ, ийир, билин деген этим-
лени бетледе, санлада тюрлендиргиз.

Бирлик санда

Мен къалтырарыкъ ма, къалтырар ма,
сыгъарыкъ ма, сыгъар ма, ийирлик ме,
ийирир ме, билинник ме.

Сен

Ол

Кёблюк санда

Биз Сиз Ала

Бет аффикслени юлгюдеча белгилегиз.

№ 193

С-36

Точкаланы орнуна бет аффикслени сала джазы-
гъыз.

Бюгюн джарыкъ кюн тиерик... Сабийле
чанала бла учарыкъ... Биз хоншу школну са-
бийлери бла хоккей ойнарыкъ..., аланы хор-
ларгъа кюреширик... . Сиз да бизни джанлы
боллукъ....., биз шайба атханлай, харс ур-
лукъ... . Алай бла хорлам бла юйге къайты-
рыкъ..., сиз да къууанныкъ... .

№ 194**С-36**

О р, кийин, ачыл деген этимлени боллукъ заманда бетледе, заманлада тюрлендиригиз.

Ю л г ю. Мен орлукъ [ма], омур [ма], кийинник [ме], ачыллыкъ [ма], ачылыр [ма].

№ 195**С-36**

Берилген этимлеге магъанасы къаршчы этимлени ол бетге салыб джазыгъыз.

Джабарыкъса, кирликсе, турлукъса, джандырлыкъса.

Эки парасы бла айтымла къурагъыз.

Ю л г ю. Тутарыкъса — иериксе. Сен мени тутарыкъса, алай а кёб турмай иериксе.

№ 196**С-36**

Берилген этимледен боллукъ заманны къураб, ючюнчю бетде, бирлик санда джазыгъыз.

Ал, ач, хазырлан, тюзет, билдир, билин.

«Хазырлан» бла «билдир» деген этимлени боллукъ заманда бетледе, санлада тюрлендиригиз.

Ю л г ю: Ал аллыкъды, алыр... .

Бирлик санда

Мен хазырланныкъма, хазырланырма.

Ол Сен

Кёблук санда

Биз Сиз Ала

№ 197**С-36**

У ч, сюркел, тырнакъла деген этимлени боллукъ заманда джегилиулери этигиз.

§ 37. ЭТИМНИ АЙТЫМДА КЪУЛЛУГЪУ.

№ 198

С-37

Берилген текстде башчыны тюбуне бир, хапарчыны тюбуне эки сыз тарта джазыгъыз, башчы бла хапарчы тилни къайсы кесегинден къуралгъанларын айтыгъыз.

Таула башында кюн таякъла ойнайдыла. Чегет къойнунда акъ шоркъала кёз алдай къайнайдыла. Халкъ джарыкъ джырлайды. Ол тар ёзенледе кенг насыбны джолунда атлайды. Къая таракъла кёк булутну тарайдыла. Джашил талада акъ къайынла назлагъа къарайдыла.

№ 199

С-37

Берилген текстден башчы бла хапарчыны айырыб джазыгъыз.

Совет адамла къарнашлыкъ шохлукъда джашайдыла. Ала бир юйюрге ёседиле, джашнайдыла. Тау джайлыкъланы гокка хансла джасайдыла. Терекле джуртха келбет саладыла. Ала башларын булгъайдыла. Совет адам суйген джуртун ариу этерге энчи юлюш къошады.

№ 200

С-37

Берилген этимлени хапарчыла этиб, айтымла къураб джазыгъыз.

Юренеме, ишлейме, этерикме, болушурукъма, аллыкъма.

Юлгю: Мен хар не усталыкъгъа юренеме.

№ 201**С-37**

Точкаланы орнуна керекли хапарчылары сала джазыгыыз.

Къойлары юзгерере..., эшик гёзенекни къа-зыкъгъа... . Кийиз бёркю бла башлыгъын алай-да... да кеси къош таба... .

Джулдузла кёкню къара къатапасында...

Салыныкъ хапарчыла: илиндирди, такъ-ды, тебреди, джыйды, джылтырайдыла.

Башчыны тюбюн бир, хапарчыны тюбюн эки сыз бла сызыгыыз.

№ 202**С-37**

Точкаланы орнуна керекли башчылары сала джазыгыыз.

...къарадым тау башлагъа. Кёрюнмейди... Хапар сордум... ташлагъа, ... тилсиздиле, саныграудула. Кёб тегюлгенди юсюнге исси... бла тузлу... . Саулай дуня кючюнге сейир-синеди, «Гитче джер». (Х. Н.)

Салынныкъ башчыла: тау, мен, ала, мен, тер, къан.

№ 203**С-37**

Хапарчыкъны аллын джазыгыыз, башчы бла хапарчыны тюблерин сызыучубузча сызыгыыз (——— , ————).

...Алай бла биз къышхы чегетде айланыб, талай джануарны да кёрюб, солуб къайт-дыкъ.

№ 204

С-38

Кесгин окъугъуз.

Болмайды. Мен тюбедим,
Сёлешдим ингир алада
Тенглери ми арасында,
Джангы джыл босагъада. (С. А.)

Этимлени башларында заманны, бетни белгилей джазыгъыз.

№ 205

С-38

Сёзтутушланы бусагъат, озгъан, боллукъ заманлагъа сала, айтымла къураб джазыгъыз.

Кют мал, темирни эрит, сабаннга хазырлан, къанатлылагъа къара.

Ю л г ю: Биз малланы кютебиз, кютгенбиз, кютерикбиз.

№ 206

С-38

Берилген этимлени юч столбикге юлешиб джазыгъыз — озгъан, бусагъат, боллукъ заманлагъа юлешиб.

Абзырайды, абзырагъанды, абзырарыкъды, абзырады, абзырар, абынганда, абынады, абынныкъды, абынды, абыныр абынырыкъды; аджашады, аджашханды, аджашыр, аджашды, аджашырыкъды.

Ю л г ю. Бардым, барама, барлыкъма.

Берилген этимледен этимни юч заманын юлгюде-ча кьураб джазыгъыз.

Айлан, айныт, семирт, айт, айтдыр, айыр, айырыл, алгъышла.

Ю л г ю. Айланама, айландынг, айланнган-
са, айланнъкъды, айланыр...

Заманны кьурагъан аффикслени белгилегиз.

Хапарчыкъны окъугъуз, баш салыгъыз, план джарашдырыб, изложениесин джазыгъыз.

Мени аллымда кёксюлдюм кёл. Эси ары кетиб тургъан джашчыкъ. Тобла кибик, тегерек, къалын кёкенле.

Джашчыкъ сакълайды. Къарамы кёлню къыйырында къамишлеге битгенди. Мен аны сейирине къарайма, къымсызма. Экибизни арабызны кёкен айырады. Аны ууакъ чап-ракъларыны ариу ийиси башымы тегерек айландырады. Камсык сабий джылларым, бу кёлню тегерегинде оюнларыбыз кёз аллыма сюеледиле.

Джашчыкъ а, устаны кьолу бла ташдан этилген эсгертме кибик, къымылдамай сюеледи. Ол сакълайды. Аныча, ол къарагъан джары къарайма. Бир-бирин кьууа келиб, сууну джагъасында тас болгъан толкъунла бла башларын джылы аязчыкъ тарагъан къамишледен сора джукъ кёрмейме...

Берилген этимлени заманлада, бетледе, санлада тюрлендиригиз.

Джара, болуш, сюр, керил.

Юлгю. Мен джарайма, джарадым джараянма, джарарыкъма, джарарма; болушама, болушдум, болушханма, болушурукъма, болушурма; сюреме, сюрдюм, сюргенме, сюрлюкме, керилликме, керилirme.

Сен
Ол
Биз
Сиз
Ала

Точкаланы орнуна бет аффикслени сала джазыгъыз.

— Чомай, сен не айтаса! Темирден ала кеслери сауут-саба этерге да бек уста болгъан... Ала нени да билген... . Ала алтын сюзген бир таш тегене да таб... . Архызда ол эски къалагъа барды..., сынады..., изледи... . Алайда юч къала барды. Ала барысы ариу биленген..., башлары гитче ташчыкъла бла джабылгъанды... . (Л. Х.)

САНАУ

§ 39. САНАУНУ МАГЪАНАСЫ.

№ 211

С-39

Санаулары тублерин сыза джазыгыз.

Джюз атлы чабыб терек бачхагъа киргендиле да, алгъын джетген — бир, экинчи атлы — эки, ючюнчю атлы — юч, дагыда къланланы джетген-джетгени аллындагындан эсе бир алманы артыкъ алыб баргъанды.

Атлыла барысы биргелей ненча алма алгъандыла? (5050).

№ 212

С-39

Соруулагъа джууабла джазыгыз. Санаулары тублерин сызыгыз.

1. Сизни классда ненча сохта окъуйду?

2. Сен ненчанчы тизгинде олтураса?

3. Биринчи тизгинде ненча сохта олтурады?

4. Экинчи тизгинде ненча стол (парта) барды?

Джууаблада санаулары тублерин сызыгыз.

№ 213

С-39

Точкалары орнуна керекли санаулары сала джазыгыз.

Меннге... джыл болгъанды. Хасан... джылында школгъа барыб башлагъанды. Энди анга... джыл болгъанды.

№ 214**С-39**

Берилген санаулары эки столбикге юлеше джазыгъыз.

Беш, бешджюз биринчи, экиджюз, оналтынчы, онсегиз, сегиз, сегизинчи, тёртюнчю, онтогъуз, джетинчи.

Ю л г ю.

Ненча?

ненчанчы?

онтогъуз

экиджюз бешинчи

№ 215**С-39**

Берилген сѣзтутушла бла айтымла къураб джазыгъыз, санаулары тюблерин сызыгъыз.

Ючюнчю бригада, юч бригада, эки класс, экинчи класс, экиджюз адам, экиджюзюнчю адам.

Ю л г ю. Мен экинчи фермада ишлейме. Быйыл совхоз эки джангы ферма ишледи.

№ 216**С-39**

Санаулагъа соруула сала джазыгъыз.

Мен биринчи, сен экинчи бригадада ишлейбиз. Эки бригада да коммунист урунууну атын джюрютедиле. Ючюнчю бригада да ол атны алыргъа кюрешеди. Юч бригадада экиджюзден артыкъ адам ишлейди.

Ю л г ю. Мен (ненчанчы?) биринчи, сен (ненчанчы?) экинчи бригадада ишлейбиз.

№ 217**С-39**

Санаулары болгъан ючюшер айтым джазыгъыз.

§ 40. САНЧЫ БЛА ТИЗГИНЧИ
САНАУЛА.

№ 218

С-40

Санчы санаулары тублерин тюз, тизгинчи санаулары тублерин толкъун сыз бла сыза джазыгъыз.

— Ненча сагъат болгъанды, Фатима?

— Джыйырма беш минут бешге.

— Нек ашыгъаса да, Руслан?

— Ишге. Мен анда беш сагъатда болур-гъа керекме.

— Къачан къайтырыкъса?

— Онекинчи сагъатда. Экинчи смена онбиринчи сагъатда келеди, онбирде ишге джарашады.

№ 219

С-40

Санчы санаулары тублерин тюз, тизгинчи санаулары толкъун сыз бла сыза джазыгъыз.

Карл Маркс бешинчи майда минг сегизджюз онсегизинчи джыл туугъанды. Ол онтёртюнчю мартда минг сегизджюз сексен ючюнчю джыл ауушханды. Алтмыш беш джыл джашаб ёлгенди.

Фридрих Энгельс джыйырма сегизинчи ноябрда минг сегизджюз джыйырманчы джыл туугъанды. Ол джетмиш беш джыл джашагъанды.

№ 220

С-40

Кесинги юсюнгден хапарчыкъ джаз.

Мен (тукъумунг, атынг) минг тогъузджюз... джыл туугъанма... .

Кесигиз къурагъан хапарчыкъда санаула болсунла.

№ 221**С-40**

Санчы санауладан тизгинчи санаула къураб джазыгъыз.

Онеки, отуз, къыркъ, элли, джетмиш, джыйырма, он, онбир, къыркъ беш, беш минг, он минг, джюз отуз беш.

Юлгю. Отуз алты — отуз алтынчы... .

№ 222**С-40**

Санаулары къалай тюрленгенлерине эс ийигиз, болушлары белгилей джазыгъыз.

Москва минг джюз къыркъ джетинчи джыл къуралгъанды. Москва ишленгенли, минг тогъузджюз сексен джетинчи джылда сегизджюз къыркъ джыл толады.

Ондан экини алсанг, сегиз къалады. Сегизни отузгъа къошсанг, отуз сегиз болады.

Санау ат бла келсе, болушлада тюрленемиди? Къуру санны кёргюзюб келсе уа?

№ 223**С-40**

Он бла отун деген сёзлени (санау бла атны) болушлада тюрлендиригиз.

Баш б. Ненча? он не? отун

Иелик б.

Бер. б.

Там. б.

Ор. б.

Б. б.

Санау тилни къайсы кесегича джалгъанады?

§ 41. САНАУНУ ТЮЗ ДЖАЗЫУ.

№ 224

С-41

Фатима 16-ны башха, 2000-ни бирге джазгъанында, эки халат джиберген эди. 200-ден 400 эки кере кёбдю. 500-ден 300 200-ге азды.

Санаулары сёзле бла джазыгъыз.

№ 225

С-41

Санаулары сёзле бла джазыгъыз.

2000, 3000, 4000, 5000, 6000, 7000, 8000, 9000 санаулары бирге, 200-ню, 300-ню, 400-ню, 500-ню, 600-ню, 700-ню, 800-ню, 900-ню башха джазгъаныкъда, 16 халат джиберген эдик. Сиз халатсыз джазаргъа юренигиз.

№ 226

С-41

Санаулагъа атла къоша, кеслерин да сёзле бла джазыгъыз.

21, 25, 36, 42, 55, 68, 187, 2397, 1987, 8888, 9999.

Къурау санаула къалай джазыладыла?

№ 227

С-41

Санаулары цифрала бла, болуш аффикслени алагъа байлай джазыгъыз.

$58 + 2 = ?$	$68 : 2 = ?$	$99 : 33 = ?$
$88 - 9 = ?$	$45 : 9 = ?$	$200 \times 2 = ?$

Ю лгю. 87-ден 7-ни алсанг, къалады 80.

§ 42. САНАУНУ КЪАЙТАРЫУ.

№ 228

С-42

Санаулары тублерин сыза джазыгъыз.

Биринчи май кеси кыйыны бла джашагъанлары уллу байрамыды. Тогъузунчу май Уллу Хорламы Кюнюдю. Джыйырма ючюнчю февраль — Совет Аскер бла Флотну Кюнюдю. Бирини июнь — Сабийлеге кыйгырыуну Халкъла арасы кюнюдю. Сегизинчи март — Тиширулары халкъла арасы байрам кюнюдю.

№ 229

С-42

Берилген сѣзтутушлары болушлагъа сала, айтымла кѣураб джазыгъыз.

Бешинчи класс. Уллу джарыкъ юй.

Юлгю. Мени тамада кѣарнашым бешинчи классда окѣуйду. Бешинчи классны сохталары...

Бизни орамда уллу джарыкъ юй барды. Уллу джарыкъ юйню терезелери...

№ 230

С-42

Санаулары сѣзле бла джазыгъыз.

$$5+3=8 \quad 9-4=5 \quad 20:2=10$$

$$8 \times 4=32 \quad 72:8=9 \quad 40-9=31$$

Юлгю. Экиге бешни кѣошсанг, джети болады.

Санаула кѣалай тюрленедиле?

Точкаланы орнуна керекли санауланы саладжазыгъыз. (Хар ким кесини юсюнден джазады.)

АВТОБИОГРАФИЯ.

Мен, (хар ким кесини атын, тукъумун джазады)... апрелде минг тогъузджюз... джыл туугъанма. ...джыл, сентябрны ...Джэгетейде орта школну (хар ким кесини школуну атын джазады ... классына барыб башлагъанма. Быйыл ... классда окъуйма. ... джыл, ... апрелде мени пионерге алгъандыла.

Санауланы сёзле бла джазыгъыз.

Соруулагъа толу джууабла беригиз. Санауланы сёзле бла джазыгъыз.

1. Бир пудда ненча кг болады?
 2. Ненча кг болады бир центнерде?
 3. Бир тоннада ненча кг болады?
 4. Бир метрде ненча сантиметр барды?
 5. Бир километрде ненча метр барды.
-
-

Санауланы сёзле бла джазыгъыз.

11, 19, 32, 319, 4685, 7196, 1045, 8462.

СЁЗЛЕУ

§ 43. СЁЗЛЕУНЮ МАГЪАНАСЫ.

№ 234

С-43

Сёзлеулени тублерине точка бла сызчыкъ тарта джазыгъыз (.—.—).

Мамурачны аман иннети болмагъанын Мустафа эследи, бир кесек эс джыйды. Мамурач акъырын аллына атлады, бурну бла челекни бир джанына тенгеретди. Наныкъла да хансха тегюлдюле. Мамурач мушулдаб, мурулдаб, кьоркъмай-юркмөй наныкъланы чёблеб ашайды. Наныкъланы эрлай бошады. Ол Мустафаны аллына барды, тиш турду. «Тоймадым, энтда бер, марджа» дегенча, «ынга-ынга» деб мурулдады. (Л. Х.)

№ 235

С-43

Кесгин окъугъуз.

Хар неден да сени артха ташладыкъ,
Къолгъа ала бек кечигиб башладыкъ,
Энди этербиз джангы кийим киерча,
Тюрсюнюнгю ишчи, элли сюерча.

(Кв. И.)

Сёзлеулени, ала айгъакълаб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Юлгю. Артха ташладыкъ. ...

№ 236**С-43**

Берилген сёзлеулени кьоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Бюгюн, арлакъда, акъыртын, эртде-эртде, джертин.

Сёзлеулени тюблерин точка-сызчыкъ бла сызыгъыз. (.—.—.—).

№ 237**С-43**

Берилген этимлеге тыйыншлы сёзлеулени кьоша джазыгъыз.

Ишлейди, окъуйду, кюрешеди, джашайды.

Ю л г ю. Ишлейди (къалай) арымай-талмай, ...Къошуллуку сёзлеуле: арымай-талмай, биригиб, алакат, къаджыкъмай, ариу, иги, адамча, акъырын, аяусуз, джангыча, сау-саламат, тохтаусуз.

№ 238**С-43**

Берилген сёзлеулеге магъанасы къаршчы сёзлеуле табы джазыгъыз.

Быйыл, аллында, бурун, бюгюн, ингирде, кюндюз, терк, анда, алгъа, алдан, арлакътын, былайда, солгъа.

Ю л г ю. Энишге — ёрге, ...

Берилген текстден сөзлеуле бла ала айгъакълаб келген сөзлени айырыб джазыгъыз.

— Бюгюн сен башкала къатыш фронтну юсю бла учарыкъса, — деб сынагъанча къарады командир.

— Хазырма мен, — деб Расул къысха джууаб этди.

— Негеринг бла сен аллыгъызда учхан эки самолетну сакъларыкъсыз.

Талай сагъатдан төрт самолет, кёкге чыгъыб, фронт таба айландыла. (Ш. М.)

Юлгю. Къачан учарыкъса? (Бюгюн учарыкъса.)

**§ 44. КЪАЧАН? КЪАЙДА?
КЪАЛАЙ? ДЕГЕН СОРУУЛАГЪА
ДЖУУАБ ЭТГЕН СӨЗЛЕУЛЕ.**

Текстде тубеген сөзлеулени ала айгъакълаб келген этимлени, соруулагъа джууаб этгенлерине кёре, юч столбикге юлешиб, айырыб джазыгъыз.

Юлгю.

Къачан?

Къайда?

Къалай?

Бюгюн келди. Алда барады. Дженгил

Бюгюн Москвагъа самолет бла учама. Анда Къызыл Площадда боллукъма. В. И. Ленинни Мавзолейине ашыгъыш атларыкъма. Андан поезд бла къайтырыкъбыз. Былтыр да атам бла барыб келген эдим. Быйыл а анам бла баргъан эдим.

№ 241**С-44**

Точкаланы орнуна керекли сёзлеуле сала джазыгъыз.

...къарангы чегет кёрюнеди. Къатыбыз бла Къобан ашы.... агъады. ...джылы джел ...урады. ...тик къабыргъадан чанала бла ...учабыз. Хасанны чанасы ...ауду. Ол ...джыгъылды. Биз анга ...кюдюк.

Салынныкъ сёзлеуле: шоркъулдай, аллыбызда, шош, къыбладан, бюгюн, къууаныб, бир джанына, бек, харх этиб.

№ 242**С-44**

Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыгъыз.

Кече эшитилди. Кюндюз болду. Джаяулай келдик. Тохтаусуз джауады. Сау-саламат келдик. Тынч-эсен турабыз. Былай ары барадыла.

Сёзлеулени тюблерин точка-сызчыкъ (.---.---) бла сызыгъыз.

№ 243**С-44**

Берилген сёзлеулеге магъанасы джууукъ сёзлеуле табыб джазыгъыз.

Ариу, бусагъат, хар джерде, бир талай, деменгили, рахат, сау-саламат.

Магъанасы джууукъ сёзлеуле: дженгил, хар къайда, кирсиз, кёб, ашыкъмай, тынч-эсен, чачылмазча.

Юлгю. Ариу, кирсиз джазады.

Хапарчыкыны окъугъуз, баш салыгъыз, тюбюнде берилген план бла изложениесин джазыгъыз.

Бир джолда, «Золушка» джомакъны окъуй, бир къызчыкъ къаты джукълаб къалды. Тюшонде анга бир тиширыу келиб, бир таякъчыкъ береди. Ол таякъчыкъ бош зат болмагъанды. Аны силкгенлей, къызчыкъгъа суйген затын бергенди. Къызчыкъ, суйген затын эсине келтириб, таякъчыкъны биринчи кере силкгенди. Алай этгенлей, къазауат болсун дегенле дуниядан тас болгъандыла. Экинчи кере алай этгенинде, Африканы къара сабийлери школгъа барыб башлагъандыла. Ючюнчю кере таякъчыкъны силкгенинде, саулай джерни башында кеси кыйыны бла джашагъанлагъа насыблы, рахат джашау туады.

Къызчыкъ уянганында, бек къууанды.

П Л А Н.

1. Къызчыкъ тюшонде не кѳреди?
2. Ол тюшонде не этеди?
3. Къызчыкъ къууаныб нек уянады?

§ 45. СЕЗЛЕУНЮ ТЮЗ ДЖАЗЫЛУУ.

Скобканы ача джазыгъыз.

(Бу сагъатда, бусагъатда) биз дерс окъуйбуз. (Бу сагъатда, бусагъатда) стрелкала алтын суугъа атылгъандыла. (Бусагъат, бу сагъат) меннге саугъагъа берилгенди. (Бу сагъат, бусагъат) Хасан бизге джетерикди.

№ 246**С-45**

Берилген сёзлеулени кьоша, айтымла кьюраб джазыгъыз.

Ары-бери, джан-джанына, сормай-ормай, башдан-аякъ, сабыр-сабыр, кесек-кесек.

Сёзлеулени тюрлерин точкала-сызчыкъла (. — . — . —) бла сызыгъыз.

№ 247**С-45**

Берилген сёзтутушла бла айтымла кьюраб джазыгъыз.

Башха-башха келдиле, бирем-бирем сёлешдиле, кёб-кёб болдум, баш-башына айтылгъанды, джетер-джетмез ауузландыла, каукуу болдукъ.

Юлгю. Тахсачыла тахсадан башха-башха келдиле.

№ 248**С-45**

Точкаланы орнуна керекли сёзлеулени сала джазыгъыз, сёзлеулени тюрлерин точка-сызчыкъ (. — . — . —) бла сызыгъыз.

Биз... экскурсиягъа барлыкъбыз. Андан... къайтырыкъбыз. ...хар небизни джыйыб, хазыр болдукъ.

Тогъуз сагъатда джолгъа... чыкъдыкъ. Тик къабыргъада ...барабыз. Бек тик джерлеринде ...ёрлейбиз.

Дуппурну башына чыкъдыкъ, ...къарадыкъ. Ариу аяз бетибизге ...урады.

Салынныкъ сёзлеуле: тамбла, эртденбла, ингирде, джыгъыла-тура, ашыкъмай, тырнакълай, шош, тегерекге.

№ 249

C-45

Хапарчыкыны, аллына кёре, аягъын джазыгъыз, хапарыгъызда сёзлеуле бла хайырланыгъыз.

Быйыл кыш бек сууукъ болду. Къар бек терен джаугъан эди... .

§ 46. СЁЗЛЕУНЮ КЪАЙТАРЫУ.

№ 250

C-46

Сёзлеулени тюблерин точка-сызчыкъ (—.—.—) бла, ала айгъакълаб келген сёзлени эки сыз бла сыза джазыгъыз.

Тауладан узақъда «джандетни» биз излей, адебсиз, амалсыз да болдукъ. Биреуню джеринде биреуге табына, билексиз, юлюшсюз, джазыугъа ёгеле да болдукъ... (Къ. Н.)

№ 251

C-46

Берилген текстден сёзлеуле айгъакълаб келген сёзледен сёзлеулеге соруу салыб, айырыб джазыгъыз.

Асланнга алты джыл толду. Аны туугъан кюнню къууанчын бююн садикде этдиле. Анасы табханын джыйыб келди. Ингирде эртдеракъ келди, ариу кийиндирди. «Джашил айрымканнга» элти. Анда шылаб атчыкълагъа миндирди, къайыкълада джюздюрдю, «шайтан» чархда кёкге чыгъарды...

Ю л г ю. Этдиле (къачан?) бююн.

№ 252**С-46**

Тюбю сызылгъан сёзлени сёзлеуле бла ауушдура джазыгъыз.

Бу джыл аламат джыл болду. Экинчи джыл ал джылладан эсе джауумлу джыл боллукъду.

Бу кюн экинчи кюннге сукъланырча боллукъду. Поезд кёб турмай джетерикди.

Салынныкъ сёзлеуле: ючюнчюйыл, быйыл, экинчийыл, тамблагъа, бююн, бусагъат.

№ 253**С-46**

Берилген сёзтутушланы кьоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Абын-сюрюн эте келеди. Аз-аз урады. Джетер-джетмез ишге мыллык атды. Солгъа-онгнга ура айланады. Эртден-ингир джокълайды.

№ 254**С-46**

Берилген сёзтутушлагъа магъанасы къаршчы сёзтутушла табыб джазыгъыз.

Узакъгъа атланнганды, терк джетди, тюнене келди, эртденбла барлыкъды, ёрю-сюрем айланды.

Юлгю. Артында барады — аллында барады.

БАЙЛАМ

§ 47. БАЙЛАМНЫ МАГЪАНАСЫ.

№ 255

С-47

Кесгин окъугъуз.

Чапракъсыз, не ийнели,
Эркелете тау джели,
Этекчигин да кенг кериб,
Джай да, къыш да кёгериб,
Битиученди мийикде,
Къаялада эм тикде.

Джомакъны билигиз, байламланы тюблерин сыза
джазыгъыз.

№ 256

С-47

Берилген текстден байлам бла байланыб келген
сёзлени байламла бла бирге айырыб джазыгъыз.

Бизни къралны ишчилери бла эллилери
къазауат этерге излемей эдиле. Алай а алгъын-
нгы бийле да, байла да, фабрикала бла завод-
ланы эски иелери алгъынча джашаргъа из-
лей эдиле. Ала башлагъан эдиле ишчилеге да,
эллилеге да къаршчы къазауатны. Башха
къралланы капиталистлери болуша эдиле
алагъа: ачха да, сауут да бере эдиле, кесле-
рини аскерлерин да ие эдиле. (А. К.)

Юлгю. Ишчилери бла эллилери, сен да,
мен да...

№ 257**С-47**

Байламны айтымда кьуллугьун айта тюбюн сы-
за джазыгьыз.

Джашауум ючюн да, джазгъаным ючюн да
борчлума, билеме, дюн-дуниягъа, анам бла
Россиягъа уа борчлума неден да, кимден да
алгъа.

Джуртуму джокьду учу-кьыйыры, алай
а мени джюрегиме турады саудан сыйыныб
(Б. Х.)

№ 258**С-47**

Точкаланы орнуна керекли байламланы сала джа-
зыгьыз.

Тау суучукъ... шоркьулдайды, сеннге сар-
къа кьарладан, шош ингир... тынгылайды, то-
луб кьууанч сагьышладан. Мен сабий эдим,
анам ... сау, джарыкь кьрюне эдиле кькде ...
джулдузла. Мийикден кьараб тынгылай эди
тау, окьуй эдим мен... анама назмула. (Х. Н.)

Салынныкь байламла: а, да-да, а, а.

№ 259**С-47**

Кесгин окьугьуз.

Барсам да тюзде, чыкьсам да таугъа

Излейме хаман багалы саугъа.

Чачынг агъаргъанды: келгенди кьартлыкь,

Сеннге да саугъагъа излейме — джашлыкь.

(Х. Н.)

Байламланы тюблерин сыза, кьуллукьларын айта
джазыгьыз.

№ 260

С-48

Джалгъаучу байламланы тюблерин сыза, кьул-
лукъларын айта джазыгъыз.

Азамат бла Асхат тёртюнчю классда окъу-
йдула. Аслан да, Руслан да быйыл биринчи
классха барлыкъдыла. Азамат кесгин окъуй-
ду эмда ариу джазады. Фатима бла Файзура
аналарына болушадыла эмда къарт анала-
рына къарайдыла.

Фатима бла Эльвира эгечледен туугъан-
дыла. Ала хар заманда ариу ойнайдыла эмда
юй джумушха болушадыла. Къанамат бла ак-
касы тапчанда олтурадыла.

№ 261

С-48

Берилген айтымланы джалгъаучу байламланы
болушлугъу бла байлаб джазыгъыз.

Кюн джылынды. Къар эриди. Бизни элде
джангы мекамла ишленедиле. Элде джаша-
гъан адамланы джашау турмушлары игиден
иги бола барады. Аминат устаз болуб ишлей-
ди. Зоя школда пионервожатыйды. Мен са-
бан сюреме. Сен тешге чөгюч ураса.

№ 262**С-48**

Точкаланы орнуна келишген байламны саладжазыгъыз.

Къобан ... Дон Азов тенгизге агъадыла. Волга ... Урал ... Каспий тенгизге къуюладыла. Бизни къралда мийик таула ... кенг тюзле кёбдюле. Къалын чегетледе, кърлы таулада кийикле джашайдыла. Ала кенг чатлада ... тик къабыргъалада отлайдыла.

№ 263**С-48**

Кесгин окъугъуз.

Къыйынлыкъда да, зауукъда да
Кёз джарыгъым ышангылы,
Бек узакъда, да джууукъда да
Сенсе меннге эм багъалы. (Б. А.-К.)

Джалгъаучу байламланы тюблерин сыза, къул-
лукъларын айта джазыгъыз.

№ 264**С-48**

Берилген сёзлени къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Чегетинг бла сууунг. Тюзюнг да, тигинг да, тауунг да. Окъудум эмда къууандым. Урунама эмда къууанама.

Байламланы тюблерин сызыгъыз.

Берилген айтымладан кьош айтымла кьураб,
джалгьаучу байламла бла байлай джазыгьыз.

Бегитебиз рахатлыгьын социализмни.
Мийик этебиз байрагьын коммунизмни. Ан-
дан бери биз алдыкъ джашауну кьолгьа. Са-
налдым мен керти, толу адамгьа. Мен табдым
терен махтау, насыб, сый эм багьа. Сен сау
бол, орус кьарнашым. (Б. А.-К.)

§ 49. БАЙЛАМНЫ КЪАЙТАРЫУ.

Байламланы тюблерин сыза, кьуллаукьларын айта
джазыгьыз.

...Юнюсю эки кьызчыгьы болгьанды,
аны уллу кьарнашы Мусосну да бир-эки деб
онбеш сабийи барды. Ол балаланы бирин кёр-
сенг, кьалгьанланы да сормагьанлай таны-
рыкъса: бары да бирчачыкьла, уллубурун-
чукьладыла, кёзлери бла кьашлары кьап-
кьарачыкьладыла, мангылайчыкьлары да
кенгчикледиле, чашчыкьлары да бурмачыкь-
ладыла, кийимчиклери да бирча ариучукьла-
дыла эмда кирсиздиле.

(Э. Кь.-М.)

Берилген хапарчыкыгъа ат атагъыз, тубюнде берилген планнга кёре, изложениесин джазыгъыз, изложениеде хайырландырылгъан байламланы тублерин сызыгъыз.

Эки къарнаш да бир юйде турадыла. Ала алкъын айырылмагъандыла, отха-суугъа да бирге къарайдыла. Мюклери да, рысхылары да барды. Мусос оноуну таб этеди, Юнюс да чыкны тайдырмайды... Юйде да алайды. Мусосну юй бийчеси тёрде олтурады, юй джумушну да Дёмме-къызы толтурады. Уллу юйню ауурлугъу уа гитче къарнаш бла гитче келинге джетеди. (Э. Къ.-М.)

П Л А Н.

Эки къарнаш къалай джашайдыла? Мусос не этеди? Юнюс а? Апынла уа къалай джашагъандыла?

АЙТЫМ

§ 50. АЙТЫМНЫ ЮСЮНДЕН АЛ КЛАССЛАДА ОКЪУЛГЪАННЫ КЪАЙТАРЫУ.

№ 268

С-50

Айтымланы окъугъуз, аланы чеклерин табыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

...Юйню эки терезесинден ургъан джарыкъ сууну кёмюкю сыртында ойнайды Кёпкордеги адам кетерге унамайды Не ючюн сюеледи ол Аны джюрегинми аурутады орамгъа нюр тёкген джарык

Ачы таууш сагъайтды кечени Арбазда тагъылыб тургъан ат кишнеди Къан ийисни сезиб гузаба юрдю ит (К. В.)

№ 269

С-50

Берилген текстни айтымлагъа бёле, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

1927 джыл къабакъ эшиклени къатында колоннала бир-бири артларындан тизилиб тохтадыла бу затланы болумларыча суратха алдыла сагъат онекиге джетген заманда обл-исполкомну председатели Гюрджюланы Къурман Алийланы Умар дагъыда тышындан келген къонакъла атлагъа миниб къабакъ эшикни аллына келиб тохтадыла Къурман къамасын чыгъарыб тартылыб тургъан лентаны кесди Ол шахаргъа джолну бошлады шахар ачылды! (Т. О.)

«Д ж а з д ж а ш и л а т ы н а м и н и б к е л е д и» деген темагъа хапарчыкъ кзураб джазыгъыз. Хапарлаучу, соруучу, келтюртюучю айтымла бла хайырланыгъыз.

Текстни айтымлагъа бёлюгюз, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

— Ой сеннге ант джетмесин огъесе Къанатлыны тюрсюнюне кирген Аджимет болгъанды деб айта турама да

Ол учуб келиб бир башха къанатлы сюрюуге къошулгъанды Ол сюрюу а бир къарт къатынны юююю къатында нелени эсе да чёблей джюуюлдей тургъанды Сора къарт къатын Аджиметге эшитдире былай айтханды: «Эй къанатлыла мен сизге сорама эшитемисиз Аджимет сизни ичигизде тюлмюдю Сизни бла эсе бусагъат учуб къатыма келсин» Ол ким болгъанын билемисе Ол къарткъуртха эди (А. М.)

Соруучу айтымлагъа хапарлаучу айтымла бла джууаб беригиз.

1. Къаллай кюн тийди?
 2. Къаллай джел урады?
 3. Чегет къаллай бет алгъанды?
 4. Чегетде нелени тауушлары чыгъады?
-

§ 51. АЙТЫМНЫ ЧЛЕНЛЕРИ.

№ 273

С-51

Айтымланы окъугъуз, хар сёзюне соруу салыгъыз, айтымда къайсы сёз бла байланыб келгенин айтыгъыз.

Исса да, Мусса да юйлеринден чыкъдыла. Ала совет таба айландыла. Исса бла Мусса эл Советни халкъ депутатларыдыла. Бююн Советни сессиясы боллукъду. Ала ары бардыла. Сессияда джангыртыуну юсюнден айтылыкъды. (Л. Х.)

Айтымны членлери болмагъан сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 274

С-51

Хапарчыкъны окъугъуз, бир-бири бла байланыб келген сёзлени айырыб, парала бла джазыгъыз.

Аскер къозгъалды. Солдатла ары-бери чабдыла. Машинала гюрюлдедиле. Аскер Клухор ауушха атланды. Машинала, тобла гюрюлдеб къая таргъа кирдиле.

Юлгю. Аскер (не этди?) къозгъалды. Къозгъалды (не?) аскер. Солдатла (не этдиле?) чабдыла. Чабдыла (кимле?) солдатла. Чабдыла (къайры?) ары-бери.

№ 275

С-51

Айтымны члени болмагъан сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Исса бла Мусса, Ахмат бла Коля бирге олтурадыла. Ала окъугъан да, джазгъан да, ишлеген да этедиле школда, юйде да. Аланы аталары эмда аналары алагъа разыдыла.

№ 276

С-52

Башчы бла хапарчыны тюблерин сыза джазыгъыз.
(Башчыны тюбюн бир, хапарчыны — эки сыз бла.)

Джаш солдатла сын къатхандыла. Ала сын болгъандыла кешене эшикде. Орталары бла уа адам улу джюрюйдю бери хар кюнде. Джангызды бу эшик дюн-дунияда. Ол адам улуну барына ачылады. Кюн да былайдан тиеди джер башына, ёмюр да къуру былайдан башланады. (Б. Х.)

№ 277

С-52

Берилген текстни хар айтымындан башчы бла хапарчыны айырыб джазыгъыз.

Джетинчи кюнню кечеси чууакъ болду. Бир кесек саркъдыла ырхыла. Эртденбла кюн таякъла тау башлада къарны джылтыратдыла.

...Харун сюрюулени стауатдан чыгъарды. Къараджаш чабырларын джангыртды. Ол къозу къуйрукъ бла бир малчы гырджынны башлыгъыны чунгуруна салды. (Х. М).

Ю л г ю. Кечеси болду. Саркъдыла ырхыла.

№ 278

С-52

«Мен ата-анагъа болушама» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыгъыз. Айтымны баш членлерини тюблерин сызычубузча сызыгъыз.

«Джангурдан сора» деген темагъа берилген башчыла бла хапарчылары къоша, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

Джангур, кёк, кюн, кырдык, къанатлыла.
Ачылды, джырладыла, кёгерди, тийди тохтады.

Башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

Берилген айтымла бла сёзледен «Терек орнатыу» темагъа сочинение джазыгъыз.

Айтымлары кереклисича бир-бири ызларындан тизигиз, экинчи абзацда берилген сёзледен айтымла къурагъыз.

Бизни этген ишибизге ата-анала къууандыла. Тереклени хайырларыны юсюнден устазыбыз хапар айтды. Биз терек бачха орнатыргъа оноулашдыкъ.

Тиледик, директордан, биз, школну, орнатыргъа, терек бачха, эркинлик, берирге, арбазында. Берди, директор, орнатыргъа, бизге, терек бачха. Борч, отрядыбызны, салдыкъ, келтирирге, хар, гитче, джыйылыуунда, бир, пионерге, бирер, кёгет, терекчик. Балий, келтирдик, алма, шаптал, терекчикле, эрик, келтирдик, биз, юйюбюзден. Терекчиклени, биз, орнатдыкъ, школну, мамматлыкъда, арбазында.

ТЕРЕК ОРНАТЫУ

Тереклени хайырларыны юсюнден...

Башчы бла хапарчыны тюблерин сызыучубузча сызыгъыз.

§ 53. АЙТЫМНЫ САНСЫЗ
ЧЛЕНЛЕРИ.

№ 281

С-53

Берилген айтымлагъа, соруулагъа кёре, сансыз членле кьошуб джазыгъыз.

Сен сюесе (къаллай) тюзлени, махтайса (нелерин?). Мен да къалгъан джерледен айырыб сюеме Кавказы (нелерин?) Сен терссе, мен а тюзме дер кибик бармыды дауубуз (неде?)

Салынныкъ сёзле: сабанларын, кенг, тауларын, ортада.

Башчы бла хапарчыны тюблерин сызыучубузча сызыгъыз.

№ 282

С-53

Берилген айтымлагъа кесигиз ушатхан сансыз членлени кьоша джазыгъыз.

Джаз келди. Кюнле болдула. Къанатлыла къайтдыла. Пионерле алагъа этедиле. Къанатлыла джырлайдыла. Чегет кёгергенди. Сабийле кьюуанадыла.

№ 283

С-53

Берилген текстден сансыз членле бла ала айгъакълаб келген сёзлени хар айтымдан айырыб джазыгъыз.

Школ сабийле терекле орнатадыла. Ала тереклеге къарарыкъдыла. Терекле школну арбазын салкъын этерикдиле. Сабийле тереклени тюрюнде солурукъдула.

Юлгю. Школ сабийле. Терек орнатадыла.

Соруулагъа толу джууабла джазыгъыз.

1. Бююн къаллай кюн болду?
2. Къачан чагъадыла терекле?
3. Асхат къайдан келеди?
4. Ол къайры баргъан эди?
5. Асхат къайда ишлейди?

Башчы бла хапарчыны тюблерин сызычубузча сызыгъыз.

Берилген сёзлени сансыз членле этиб, айтымла къураб джазыгъыз.

Былтыр, быйыл, бурунгууджыл, ферманы, Асхатны къарнашын, кирсиз, чырайлы.

Юлгю. Къанамат былтыр алгъан социалист борчун толтургъан эди. Ол быйыл да...

Точкаланы орнуна тыйыншлы сансыз членлени сала джазыгъыз.

Совхоз... саугъа берди. Ол... ишлейди. Ахмат да... эришиб ишлейди. Ала быйылгъы... артыгъы бла толтурлукъдула. ...бизни совхоз къралгъа пландан артыкъ... эмда... берликди.

Башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

§ 54. ТОЛТУРУУЧУ.

№ 287

С-54

Толтуруучулары тублерин сызчыкыла (—) бла сыза джазыгыз.

Джел тарайды биченликни. Бёденени уясын излейди ол. Чалкычыла келликдиле сеннге. Сен башынга бир мадар эт. Джел жалынады, джалбарады бёденеге. Ол бауурланыб айланады, айланады джерге. (Кз. Н.)

№ 288

С-54

Берилген сёзтутушлары кыоша, айтымла кыураб джазыгыз.

Сени сакылайма. Сеннге бердим. Сенден кердюм. Сенде барды. Толтуруучулары тублерин сызчыкыла (—) бла сызыгыз.

№ 289

С-54

Берилген текстден толтуруучула бла ала айгыкылаб келген сёзлени хар айтымдан айырыб джазыгыз.

...Ырхы келди. Кёк суулары бокылады. Джел кыобду да кыуш уяладан балаларын тёрт джанына силдеди...

Аналары излей эди балаларын мийикде, чакыра эди кыая ранда уясына. Кюнлени бир кюнюнде кюн ышарды. Ол алтын таягыын кыуш балагыа узатды... (Кз. Н.)

Кесгин окъугъуз.

Къуш къанатланы бергенди халкъым,
Аула деб меннге дунияны башын.
Джанымча суйген ёзенле, къолла,
Бергенсиз меннге эжиуле, джырла.
Бергенсиз сизден мен тилегенни:
Кючню, къарыуну, халал джюрекни.

(Б. Х.)

Толтуруучулары тюблерин сызчыкъла (----)
бла сыза джазыгъыз.

Точкалары орнуна керекли толтуруучулары сала
джазыгъыз.

Къойчу... кютеди, ... аш салады. Ол... джюн
къыркъады. Къойчу... къралгъа береди. Адам-
ла... кёб зат этедиле.

Толтуруучулары тюблерин сызчыкъла (----)
бла, башчы бла хапарчыны да — сызычубузча сы-
зыгъыз.

Соруулагъа джууаб джазыгъыз, толтуруучулары
тюблерин сызчыкъла бла сызыгъыз.

Устаз кимге бюсюреу этди? Ол кимге айыр-
ма багъа салды? Фатима нени окъуйду? Ол
кимден юлгю алады? Кимде сейир китаб бар-
ды? Ол сабийлеге нени окъуду? Ала неге эс
ийиб тынгыладыла?

№ 293

С-55

Ачыкълаучуланы тюблерин толкъун сыз бла сыза джазыгъыз.

Узун бойлу, кенг джауорунлу, таукел, аслан кёллю Осман партизанланы бек суйгенди. Кеси урушну эм кыйын джеринде болгъанды. Солугъан, бош заманчыкъларында джырларгъа, чам, накъырда этиб, суйген тенглерини кёзлерин ачаргъа ёч болгъанды.
(Л. С.)

№ 294

С-55

Берилген сёзтутушланы кьоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Батыр командир. Джигит солдат. Ётгюр партизан. Биринчи саугъа. Окъугъан адам.

Ачыкълаучуланы тюблерин толкъун сыз бла сызыгъыз.

№ 295

С-55

Берилген айтымладан ачыкълаучула бла ала ачыкълаб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Къаракётланы Исса Къарачайны белгили, фахмулу поэти болгъанды. Ол алаамат назмула, терен магъаналы джырла, поэмала джазгъанды. Пушкинни, Лермонтовну талай затын къарачай тилге айырма усталыкъ бла кёчюргенди.

Юлгю. Къаллай поэти? (Белгили, фахмулу поэти.)

Кесгин окъугъуз.

Шохлукъ иннет кюбе болду санынга,
Деу Эресей — рахатлыкъны анасы.
Кенг джюрегинг тынчлыкъ бермейди
джанынга,
Джер кёрмесин деб урушну хатасын.
Джаш этдиле бушуу басхан къартланы
Тюз иннетли ёлюмсюзлюк джырларынг.
Къызылкъанат сени азат тангларынг
Джарытдыла тубан басхан джуртланы. (Е. А.)

Ачыкълаучулары тюблерин толкъун сыз бла сызыгъыз.

Соруулагъа толу джууаб джазыгъыз. Башчы бла хапарчыны, ачыкълаучуну тюблерин сызыучубузча сызыгъыз.

(————— — башчы, ===== — хапарчы,

1. ~~Башчы сызыгъыз инне болду?~~
2. Къаллай кырдык чыгъыб башлады?
3. Сен ненчанчы классда окъуйса?
-

Точкаланы орнуна керекли ачыкълаучулары сала джазыгъыз.

...талада олтурама. Чегетден... аяз урады.
... тереклени башларында... къанатлыла джырлайдыла. Мен аланы... джырларына бек скойюб тынгылайма... кёкенледен билмей тургъанлайыма бир... къоянчыкъ чартлаб чыкъды аны... джигейчигин кёрюб къалдым.

№ 299

С-56

Болумланы тюблерин точка-сызчыкъ бла сыза джазыгъыз. (—.—.—. болумла.)

Эртденбла төрт аякъланыб джюрюйдю.

Кюнортада эки аякъланыб джюрюйдю.

Ингирде уа юч аякълашыб джюрюйдю.

(Адам: сабий, уллу, адам, кэарт)

№ 300

С-56

Берилген айтымладан болумла бла ала айгъакъ-лаб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Таудан-тюзден джыйылама,

Минг тешике къуюлама,

Мени чайкъаб ашайдыла,

Мени махтаб джашайдыла. (Бал.)

Юлгю. Джыйылама къайдан? (Джыйы-лама таудан-тюзден.)

№ 301

С-56

Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазы-гъыз.

Сыртха чыкъдым. Бюгюн бардым. Шахар-дан келеме. Тамбла барлыкъма. Иги окъйду. Къууаныб келди.

Болумланы тюблерин точка-сызчыкъ (—.—.—.) бла сызыгъыз.

Кесгин окъугъуз.

Уллу джерим кёк къатапа кийгенди.
 Ачыкъ кюнюм керти джарыкъ тийгенди.
 Ол таякъларын юсюбюзге ийгенди —
 Бюгюн халкъ артыкъ къууанчды, билгенди.
 (А. К.)

Айтымланы членлерини тюблерин сызыучубузча
 сыза джазыгъыз. (———— башчы, ===== ха-
 парчы, — — — толтуруучу, ————— ачыкълаучу,
 .—.—.—.—.— болумла.)

Берилген текстге ат атагъыз, планга кёре, изло-
 жениесин джазыгъыз.

Окъ, тоб атылгъан тауушла къайры эсе да
 кюн батхан таба джанына къайтмаздан кет-
 диле. Андан бери талай кере джазы орнуна
 алтын къач кесини орнун къышлагъа, джай-
 лагъа бергенди.

Джыл сайын эл школну арбазын гокка
 хансла джасайдыла. Мазаллы школну аллын-
 да сабийле бла гокка хансла. Аланы арасын-
 да сюеледи эсгертме. Суратны сакълаб тур-
 гъан миялагъа кюн таякъла тиедиле. (К. Б.)

П Л А Н.

1. Окъ, тоб атылгъан тауушла кюн батхан джаны-
 на къайтмаздан кетдиле.
2. Джыл сайын школну арбазын гокка хансла джа-
 сайдыла.
3. Эсгертме.
4. Ала джашауларын сабийлени насыблары ючюн
 бергендиле.

Изложениени ал айтымын айтымны членлерине
 айырыгъыз.

Соруулагъа джууаб джазыгъыз. Болумланы, хапарчыны тюблерин сызычубузча сызыгъыз. (———
— хапарчы, .—.—.—. бол.)

1. Сен къачан туугъанса?
2. Къачан барыб башлагъанса школгъа?
3. Ананг къайда ишлейди?
4. Атанг а къайда урунады?
5. Ала къалай ишлейдиле?
6. Сен кесинг къалай окъуйса?

Берилген текстде болумланы тюблерин точка-сызчыкъ бла, ала айгъакълаб келген сёзлени (хапарчыланы) эки сыз бла сыза джазыгъыз.

Къазауат башланнганында, Батыргъа он джыл да болмагъан эди. Анасыз, атасыз къалгъан эди. Танг аласы бла совет аскерле душманны къыстадыла, элге кирдиле. Батыр аланы алларына чыкъгъан эди. Аскерчиле анга ётмек, шекер, къол къабла берген эдиле. Ала кеслери ашагъан сагъатда анга тигим бере эдиле. Ариу сёзлю, халал джюрекли аскерчилеге юрениб, къатларындан кетмей, юйюрсюнюб тургъан джашчыкъны командир чакътырыб, кёб сёлешди. Джашчыкъ кесин аскерге алдырыргъа мурат этгенди. (X. O.)

§ 57. АЙТЫМНЫ БИРТУКЪУМ ЧЛЕНЛЕРИ.

№ 306

С-57

Окьугъуз, биртукъум членлери болгъан айтымла-
ны айырыб джазыгъыз.

АТА ДЖУРТУБУЗ — СССР — УЛЛУ КЪРАЛДЫ.

Бизни къралны кюн батхан джанында кёб
шахарла, темир эмда шоссе джолла бардыла.
Кече, кюн да ала бла автомобилле, поездле
адамланы, джюклени ташыйдыла.

Урал тауладан кюн чыкыгъан таба бар-
санг, шахарла, элле аздан аз бола барадыла.
Хар не зат бла Сибирь байды. Бусагъатда ан-
да джангы темир джолла, шахарла, элле ишле-
недиле. Темир джолну аты БАМды. Аны узун-
лугъу юч минг километрден артыкъды.

Биртукъум членлени тублерин сызыгъыз (————
биртукъум башчыла; — — — — — биртукъум тол-
туруучула; ~~~~~ — ачыкълаучула; —.—.—
биртукъум болумла).

№ 307

С-57

Скобкалада берилген сёзлени хайырландыра, со-
руулагъа джаубла джазыгъыз.

1. Къайсы къанатлыла джылы джерледен
къайтдыла? (Къарылгъачла, къой чыпчыкъ-
ла, турнала.)

2. Къайсы гокка хансла башладыла джаз
кёрюнюб? (Джанкъозла, четенле, ландышла,
фиалкала.)

3. Къайсы терекле чакъдыла? (Шаптал,
алма, балий.)

№ 308**С-57**

Керекли джерледе запятойланы сала джазыгъыз.

Мен да джашадым джашнадым джарыдым
джандым джукъландым дагъыда джашна-
дым. Кюнде джылтырагъан чыкъча джылты-
радым кебиб тылпыу болуб булут болуб да
къалдым.

...Мен джолдан лента туюб эшмеле сал-
дым гюллеге сюелиб тебалмай да къалдым.
Чёплеу баш болуб кюннге бурулдум халкъ
бла бирге баргъанлай турдум. (Б. Х.)

Виртукъум хапарчыланы тюблерин эки сыз бла
сызыгъыз.

№ 309**С-57**

Виртукъум членлени тюблерин сыза, керекли
джерде бир-биринден запятой бла айыра джазыгъыз.
Кесгин окъугъуз.

Къурч къылычым ийнан сени ёмюрюнге
Кюмюш кибиб джылтырагъан темиринге
Не къанынга не сабынга — бир джеринге
Не кесек да букъу ышан къондурмам
Тырнакъ къара бир тот не кир къакъдырмам.

№ 310**С-57**

Бу сёзледен айтымла къураб джазыгъыз.

Асхат бла Азамат. Фатима да, Файруз
да, Эльвира да.

Окъугъан да, джазгъан да, сурат салгъан
да.

Атны, ёгюзню, къойну да, эчкини да.

§ 58. АЙТЫМНЫ ЧЛЕНЛЕРИН
КЪАЙТАРЫУ.

№ 311

С-58

Айтымны члени болгъан сёзлени тюблерин сызыучубузча сыза джазыгъыз. Башчыны тюбюн бир, халпарчыны — эки, ачыкълаучуну — толкъун, толтуруучуну — сызчыкъла бла (— — — —), болумланы — точка-сызчыкъ (.—.—.—) бла.

Мен быйыл тёртюнчю классха джурюйме. Гитче къарнашчыгъыма болушама мен. Джай ол атама джашау бермей эди. Гитче къарнашчыгъым атама тетрадла, бояулу карандашла, портфель алдыргъан эди. Ол биринчи сентябрда биринчи классха барыб башлагъанды. Энди ол менден айырылмай школгъа барады.

№ 312

С-58

Берилген сёзтутушланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Джылы джел. Он сагъатда джукълады. Таудан келген эди. Сабыр Аслан. Тауланни сакълайды. Исса да, Азрет да. Окъуду эмда джырлады. Суюб тынгыладым.

Айтымланы членлерини тюблерин сызыучубузча сызыгъыз.

№ 313

С-58

Хапарчыкъны аллына кёре, аягъын джазыгъыз. Ал эки айтымны членлерин айырыгъыз.

КАНИКУЛЛАДА.

Джазгъы каникулла болдула. Мен каникуллада...

Берилген текстни айтымлагъа юлеше, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

— Ауруула меннге соруб келмейдиле алай болса да алагъа да мадарым барды къайнаб чыкъгъан гара сууларым тау хауам къая балларым наныгъым дугъумум ит бурунум женьшеним къайын сууум чабхын хансым ит-тили чапрагъым дагъыда ненча дарман сууум хансым барды... адамгъа джанууаргъа да кесими дарманларым джетерикдиле ала хайырландыра билселе мен адамгъа нартюх гардош чёплеу будай дагъыда ненча тюрлю зат бердиреме мен адамгъа хантха атхан тузуна дери от этер ташкёмюрюне газына дери береме джандырыргъа фатеген машиналарына бензин табама малларына отлау бичен береме сен а ненг бла махтанаса деди джер.
(X. O.)

Берилген айтымланы бир айтымгъа джыя джазыгъыз.

Сабийле терек бачхада джангы кёгет терекле орнатдыла. Бачхада помидорла, къобуста орнатдыла. Арбазда гокка хансла ёсдюредиле.

Хасан бла Хусей маллагъа аш саладыла. Аталарына къой кютерге болушадыла. Аналарына отун аладыла.

Айтымланы членлерин айырыгъыз. (Тюблерин сызучу сызчыкъла бла сызадыла.)

§ 59. БОШ ЭМДА КЪОШ АЙТЫМ.

№ 316

С-59

Берилген текстден аллы бла бош, ызы бла къош айтымланы айырыб джазыгъыз.

Кесилди ол къар, боран, ачы аяз. Келди джылтыраб нюрлю, суюмлю джаз. Эриди тауну, тюзню джабыб тургъан юйсюзлени душманы акъ джууургъан. Ачылды кекню бети, джерни джюзю, кюлдю онгсузну, джарлы халкъны кезю. Бир джарыкъ, бир къууанч хал керюнеди, керген кез да алданады, териледи. (Е. А.)

Башчы бла хапарчыны хар айтымда тюблерин сызыгъыз.

№ 317

С-59

Бош айтымладан къош айтымла къураб джазыгъыз.

Джазгъы эртденде тютюнлейди джер. Къыздыргъан кюнде тегеди ол тер. Къара тубан басхан эди тенгизни башын. Толкъунлары джалай эдиле къумун, ташын.

Булутла да таянадыла хаман ёрге. Джарыкъ ура башлагъанды мутхуз джерге.

Джел шаушалды, толгъан Айны кекде керюб, ышарды, нюр джарыгъын джерге тегюб.

Хар айтымда башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

№ 318

С-59

«Ана тил» китабладан бош эмда къош айтымла табыб джазыгъыз. (Юч бош, юч да къош айтым.)

§ 60. Д А, Э М Д А БАЙЛАМЛАРЫ БОЛГЪАН КЪОШ АЙТЫМЛА.

№ 310

С-60

Да, эмда байламланы къуллукъларын айта джазыгъыз.

Къар да эриди, гяхыник урду, къанатлыла да джылы джерледен къайтдыла.

Тенгиз чайкъалады эмда къайыкъъланы ары-бери атады.

Сенде тансыкъ бола эдим тауларыма, мында да кюсейме сени тюзлеринги, Къазахстан.

Къууанч кюн бирге тепсейбиз тойда «стемени» да, «Калинканы» да. (Б. Х.)

№ 320

С-60

Къош айтымланы экинчи кесеклерин къоша джазыгъыз.

1. Танг мычымай атды, къанатлыла да...
2. Кюн тийди, малла да...
3. Къонгурау къагъылды, сабийле да...
4. Джангы юйле ишленедиле, эмда...

Байламны къуллугъун айтыгъыз.

№ 321

С-60

Точкаланы орнуна керекли биртукъум членлени неда бош айтымланы сала джазыгъыз.

...да, ...да, ...да юй хайуанладыла.

Мусса маллагъа аш береди, Хасан да....

Къызчыкъ дерслерин этеди эмда...

Джел къобду, эмда....

Байламланы тюблерин толкъун сызчыкъ бла сызыгъыз.

№ 322**С-60**

Кесгин окъугъуз.

Солдатны джаны, джарыкъ тѣге,
Кѣкге кѣонду,
Джюреги да кѣзыл джаннган
Джулдуз болду.
Бюгюн да бир улан ёседи,
Толуб нюрден;
Эки Кюнден. (Дж. Х.)

Байламны къуллугъун айта, хар бирини тубюн
толкъун сызчыкъ бла сыза джазыгъыз.

№ 323**С-60**

Берилген бош айтымланы байламла бла (да, эмда)
байлай, кѣош айтымла кѣураб джазыгъыз.

Ма, бир Кюню нюр тѣгеди чууакъ кѣкден.
Экинчи джылтырайды эсгертмеден.

Кѣзахлы джан берди Москва ючюн. Эр-
мен кюрешди, аямай кючюн.

Гюрджюлю сакълайды Киев шахарны.
Сталинград бетджанда ёлдю аджарлы. (Дж. Х.)

№ 324**С-60**

Берилген схемалагъа кѣре, айтымла кѣураб джа-
зыгъыз.

1. _____, _____ да _____

2. _____, эмда _____

3. _____, _____

да _____.

**§ 61. НЕ, НЕДА БИР, БИР ДА
БАЙЛАМЛАРЫ БОЛГЪАН
КЪОШ АЙТЫМЛА.**

№ 325

С-61

Экеулениб берилген айтымланы магъаналарын бир-бири бла тенгleshдиригиз, аланы магъаналарын тюрлендирген байламланы тюблерин сыза джазыгъыз.

Джангур джауады, кюн джылтырайды. Бир джангур джауады, бир кюн джылтырайды.

Бюгюн пионерле джыйылгъан этерикдиле, комсомолчула да фермагъа барлыкъдыла. Бюгюн не пионерлени джыйылыуу боллукъду, неда комсомолчула фермагъа барлыкъдыла.

Не, неда, бир да къаллай байламладыла?
Ала тилде нек джюрютюледиле?

№ 326

С-61

Берилген бош айтымладан не, неда, бир, бир да байламланы болушлугъу бла къош айтымла къураб джазыгъыз.

Ёзен тубан басады. Кюн ариу тиеди.

Къая эринде джел урады. Къатхан къаудан шууулдайды.

Нанак къарнашына барлыкъды. Къарнашы анга келликди.

Къая оюлады. Тенгиз чайкъалады.

Къонакъ келеди. Джанлы стауатха джууукълашады.

Ю лгю. Бир ёзен тубан басады, бир да кюн ариу тиеди.

№ 327**С-61**

Берилген схемалагъа кёре айтымла къураб джазыгъыз.

1. Бир _____, бир _____.
2. Не _____, не _____.
3. Бир _____, бир да _____.

№ 328**С-61**

Хапарчыкъны, аллына кёре, аягъын джазыгъыз.

МАЙДА.

Бир-бирде май айда бир джангур джауады, бир да къар джерни агъартады.

№ 329**С-61**

Точкаланы орнуна керекли байламланы сала джазыгъыз.

1. ... къойла юркедиле, ... итле чабадыла.
2. ... алакат кюн боллукъду, ... къаты джангур джауарыкъды.
3. ... байрамда ат чабарыкъды, ... тутуш боллукъду.
4. ... бюгюн клубда концерт боллукъду, ... кино кёргюзюрюкдюле.

Байламланы тюблерин сызыгъыз.

§ 62. КЪОШ АЙТЫМДА ЗАПЯТОЙНУ
ДЖЮРЮТЮЛЮ УЮ.

№ 330

С-62

Керекли джерлеге запятойла сала джазыгъыз.

ДЖАЗГЪЫ ДЖАНГУР

Сюеме джангур башласа джазны
аууз тылпыуу джылыта джерни
тамчылары наратны назны
букъусун сылаб ачса кёзлерин.
Бек керекди джазгъыда джангур
къанатлы къалмай бары джууунур
бирден къозгъалыб, эте-эте дауур,
суума деген да таудан къюлур. (Б. А.)

Джетишмеген запятойланы алай нек салгъаны-
гъызны айтыгъыз.

№ 331

С-62

Джетишмеген запятойланы сала джазыгъыз.

...Джангур къызыудан къызыугъа тебре-
ди кёк да кюкюреди джашнады болгъан къа-
ра чегетге ушады. Таякъ джангур челек бла
къуйгъанча басады къызчыкъла да терек
тюблеге чабдыла кеслерин джибитмезге му-
рат этдиле алай а джуууунуб чыкъгъанча бол-
дула. Сыртладан ырхыла къуюлуб келедиле
лыппырланы талайы ырхы суулада джюзе-
диле.

Запятойланы нек салыннганларын айтыгъыз.

Къош айтымгъа кирген бош айтымланы баш член-лерини тюрлерин сыза, джетишмеген запятойланы сала джазыгъыз. Назмуну кесгин, джарыкъ ауаз бла окъургъа юренигиз.

Мен туугъанма, Муху аууш, сени джашил этегингде ол кюн тау къуш къанат таууш эте эди мийигингде.

Кёк кюкюреб, къар таулада элия джашнай эди батыр къушум тубанлада къанатларын къагъа эди. (Х. Н.)

Берилген бош эмда къош айтымлада джетишмеген запятойланы сала джазыгъыз.

Эртде-эртделеде Таулан деб бир джигит уучу болгъанды. Табхан затларын уучу хоншулагъа бериб тургъанды тамадаланы сыйларын кёргенди. Адамла да хоншу-тийре да Тауланни бек суйгендиле. Бир кюн уучу чегетни ичи бла бара тургъанды къара сууну къатында бир акъ эчкини кёргенди. Таулан эчкини ышаннга алгъанында эчкини орнунда бир ариу къыз сюелиб тура. Уучу шкогун джерге ийгенлей къыз болады биягъы эчки. Уучуну тобукълары къалтырагъандыла кезлерине ау чабханча болгъанды шкогу да къолундан тюргенди.

Мынга ушагъан башха таурух эшитген мисиз?

Таурухну магъанасын къалай ангылайсыз? (Халкъ таурухдан.)

№ 334**С-62**

Точкаланы орнуна керекли членлени неда бош айтымланы, запятойланы сала джазыгъыз.

Тауукъ... .. — юй къанатлыладыла. Юй къанатлыла тюк эт бередила юй хайуанла...

Айю, ... — кийик джанууарладыла. Ала чегетде тауда джашайдыла юй хайуанла...

§ 63. КЪОШ АЙТЫМНЫ КЪАЙТАРЫУ.

№ 335**С-63**

Къош айтымланы айырыб джазыгъыз.

Эртде заманлада халкъда китаб болмагъанды, радио селешмегенди, кино, театр, телевизор болмагъанды. Аланы барысыны орнуна нарт таурухла, джомакъла, джырла, нарт сёзле, эл берген джомакъла джюрюгендиле.

Нарт таурухланы, джомакъланы асламысына иш бошалгъандан сора кечеледе айтхандыла, тойда, оюнда джырлагъандыла.

Алай нек этгендиле? Сагъыш бир этчи!

№ 336**С-63**

Берилген бош айтымладан байламланы болушлугу бла къош айтымла къураб джазыгъыз.

Кюнле джылыдан джылы бола барадыла. Джазгъы сабан ишле башлангандыла.

Кюнле узун болгъандыла. Кечеле къысхаргъандыла.

Сабанчыла сабан сюредила. Малчыла мал кютедиле.

Къанатлыла джылы джерледен къайтхандыла. Сабийле алагъа уяла этедиле.

Не, не да, бир, бир да байламлары болгъан къош айтымла къураб джазыгъыз.

Юлгю. Бюгюн не Мухтар сёлеширикди джыйылыуда, не да Мусса кесини назмуларын окъурукъду.

Хапарчыкъгъа ат атагъыз, тюбюнде берилген план бла изложениесин джазыгъыз.

Орамда ойнай туруб, джашчыкъ юйге кеч келди. Абадан къауумну къайгъылы даууруна бёлюнюб къарагъанында, атасы юй таба гузаба озгъанын эследи джашчыкъ. Алгъаракъда шкок атылгъан таууш эшитилген эди. Алай а аны къайгъылы болмады ойнагъан сабийледен бири да. Шкок, пулемёт тауушлагъа элде юрениб бошагъан эдиле. Джашчыкъ мычымай атасыны ызындан кирди. Атасы мыдах сагъышда, башын ёрге кёлтюрмегенлей, терен ахсынды, анасы уа тауушсуз джылайды.

Ол бюгюннге дери кёрмеген эди анасын джылаб. Акъырын анасыны къатына барыб, назик бармакъчыкълары бла анасыны чынасына тие:

— Не болгънды? — деб сорду.

— Саидни уруб кетгендиле пасыкъла, — деб кючден айталды анасы.

П Л А Н.

1. Джашчыкъ юйге кеч келди.
 2. Шкок атылгъан таууш.
 3. Атасы мыдах сагъышда, анасы уа джылайды.
-

Берилген схемалагъа кёре айтымла къураб джазыгъыз.

1. _____, _____, _____, _____

да _____,
2. _____, _____, эмда _____,

3. _____, _____, _____, _____,

4. _____, _____, _____ да _____,

Биртукъум членлени тублерин сызыгъыз.

§ 64. АЙЛАНЫУ.

Айланууланы тублерин сыза джазыгъыз.

Табдым терен махтау, насыб, сый, багъа, сау бол, тенгим. Сау бол, орус къарнашым.

Атла, тенгим, алгъа атла, махтауума тыйыншлыса.

Ата джуртум, суйген джуртум, уллуса, тулпарлыкъны, хорламны да джолуса... (Б. А.)

№ 341**С-64**

Берилген айтымлада башчылары айланыулагъа айландыра джазыгъыз.

Совет адамла рахатлыкъны сакълайдыла. Хасан Ата джуртуну чеклерин джауладан сакълайды. Исса бла Мусса малчылыкъда урунадыла, къралгъа эт, сют бередила.

Юлгю. Совет адамла рахатлыкъны сакълагъыз!

№ 342**С-64**

Айланыулары башчылагъа айландыра джазыгъыз.

Пионерле бла комсомолчула! Ата джуртубузну суйюгюз, кесигизни джашаугъа хазырлагъыз! Комсомолчу, хар муратынг толады Джуртум салгъан иште. (Б. А.-К.)

Юлгю. Пионерле бла комсомолчула! Ата джуртубузну суйюгюз, кесигизни джашаугъа хазырлагъыз! — Пионерле бла комсомолчула Ата джуртну сюедила, кеслерин джашаугъа хазырлайдыла.

№ 343**С-64**

Айланыуну тюбюн сыза джазыгъыз.

Сау кел, кърнашым! Анам, эртден ашхы болсун! Кюнюнг ашхы болсун, кърт эгечим! Сау бол, Руслан, не эте тураса? Кече ашхы болсун, акка! Амма, сау къл, эсен кърюшейик!

Окъугъуз. Бир абзацда джазылгъан айтымланы бир-биринден башхалыкъларын айтыгъыз, баш членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Пионерле, къанатлы шохларыгъызны алларына къараргъа хазырланганмысыз сиз? Пионерле къанатлы шохларыны алларына къараргъа хазырланганмыдыла?

Сабийле, сиз пионер лагерде иги солудугъузму?

Сабийле пионер лагерде иги солудуламы? Айтыгъыз.

Арсен, сен школну бошадыгъмы?

Арсен школну бошадымы?

Берилген письмогъа кёре, ананга письмо джаз.

Багъалы анам! Сени джазгъан письмоларынгы меннге окъудула. Сеннге мен бир кесек къууанч къойгъаныма къууанама. Мен сени бла керти сёлеширге излейме. Мен сенден тилейме, багъалы анам, бек тилейме эмда борч салама, къыйын ишни этме. Мен айтханлы толтур, аначыгъым.

Сакъла, аначыгъым, кесинги!

Салам бла сени джашынг.

§ 65. АЙЛАНЫУДА ТЫЙГЪЫЧ
БЕЛГИЛЕ.

№ 346

С-65

Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

1. Анам эркинлик бер меннге бюгюн киногъа барыргъа.
 2. Джолдашла тамбла ана литературадан окъуу конференция боллукъду.
 3. Сен Хусей барлыкъмыса конференциягъа?
 4. Сен а Азамат къайсы китабны окъугъанса?
-

№ 347

С-65

Берилген текстде джетишмеген тыйгъыч белгилени сала, нек салыннганын айта джазыгъыз.

— Аття акъла бла къазауат этгенигизден хапар айт.

— Айтайым джашым айтайым.

Борисчик сагъатны къолунда ары-бери буруб джазылгъанын чыгъарыргъа кюрешди. (Б. К.)

— Манга бу сагъатны эртде бергендиле джашым Сафарны кёзлери Ленинни портретинде тохтадыла.

Джашым ол заманда Ильич да сау эди.

— Бир сорайым аття... Барыгъызгъа да бергенми эдиле сагъатла.

Берилген сёзлени айланыула эте, айтымны алында, ортасында, аягында келтире, айтымла кьураб джазыгъыз.

Кавказ таула, скойген Джуртум, туугъан джерим.

Бир айтымны членлерин айырыгъыз.

§ 67. ТУУРА СЁЗДЕН ХАПАР БЕРИУ.

Бир номер бла берилген айтымлада айырылыб басмаланган сёзле кимникеле болгъанларын айтыгъыз, автор аланы къалай бергенине эс ийгиз.

Къаракетланы Исса былай джазгъанды:

Минги Тауду ариулукъну анасы,
Кюмюш киби джылтырайды джагъасы,
Не келеди бу залимни эсине...
Бир тауну да тенг этемйди кесине.

Къаракетланы Исса Минги Тау ариулукъну анасы болгъанын, джагъасы да кюмюш киби джылтырагъанын, ол залимни эсине не келгенин, кесине да бир тауну тенг этмегенин джазады.

Туура сёз деб неге айтадыла? Туура сёзю болгъан айтымны джазыгъыз.

Берилген айтымлада туура сёзню туюн сыза джазыгъыз.

1. Аслан кёкде булутлагъа къараб айтды: «Бюгюн джангур джауарыкъды».

2. «Бюгюн джангур джаумай, къар джауаргъа боллукъду», — деди Руслан.

3. Асхат а былай айтды: «Къар да, джангур да джауарыкъ тюлдю. Кюн ариу боллукъду».

4. «Сен алай боллугъун неден билдинг?» — деб сорду Азамат.

5. «Кёрмеймисе, Азамат, булутланы джел бир джары къууб барады, кёк да ачылыб келеди», — деди Асхат.

§ 68. ТУУРА СЁЗДЕ ТЫЙГЪЫЧ БЕЛГИЛЕ.

Берилген айтымлада керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Джай узуну джырлагъандан бошадым мен къышыма ашар азыкъ джыялмадым дегенди Каска. Къарт Къумурсха былайды деди болушлусу Тели Каска Джай узуну джырладынг эсе, къыш узуну хайда тепсе, хайда тепсе. Джай ишлеген — къыш токъ болур ма менича ишлемеген — ачдан ёлор ма сенича.

Туура сёзде джюрютюлген тыйгъыч белгилени схемаларын салыгъыз.

Аллы бла туура сёз авторну сёзюнден сора, ызы бла авторну сёзюню аллындан келген айтымланы айырыб джазыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

1. Аскер эс джыйды. Эм алгъа сол чынасы ачыгъанын сизди. Къайдабыз деб кеси кесине сорду. Джесирленнгенбиз. Кёб сёлешме, тегерегибиз немецледиле. Кесинги да башынгда джаранг барды деди биреулен.

2. Негери артдан къошду Майна келедиле. Ишлер къарыулары болгъанланы Германиягъа джиберликдиле. Алагъа ишлеб киши онгдурлукъ болмаз деди Аскер.

3. Аны уа тюз айтаса деди негери.

4. Аскер эртденбла уяныб къарагъанында тюненеги джёнгерин кёрмеди. Джесирлени бири айтды кече поезд тохтагъанлай, сени негеринг къачханды. (К. Б.)

Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

1. Училищени инспектору хыны сорду Гориков дерслени заманында школда нек болмагъанса.

2. Мен Ауругъан эдим деб къысха джууаб бердим.

3. Ауругъанла юлеринде джатадыла, орамлада айланмайдыла деб ачыуланыб айтды инспектор.

4. Аны нек алдадым деб аны ызындан барама, салкъынланыб.

5. Болмагъан затны джаншама да, мени ызымдан кел школга деди ол. (А. Г.)

Ат атагъыз, тыйгъыч белгилени салыгъыз.

Бир кюн атам манга сорду Джашым къалайды школда ишлеринг Джашы кесини къуанч хапарын айтыргъа атасына ашыкъды. Къарачы атам тетрадыма. Ол джашыны тетрадын алыб къараб айтды Машалла джашыма Бююн беш келтиргенди. Бир кесек туруб, атасы къошду. О диктантыгъыз къыйын кере эдим. Къалай джазалдынг да бешге. Мени биргеме Руслан олтурады. Ол а алаMAT джазады диктантланы деб джашы махтады. Алай эсе, сен бююн кесинги бешинги келтиргенесе. Русланныкъын келтиргенесе деди атасы. Алай айтханында, джашы мыдахланды къуанч тюрсюню тас болду.

Айланыуланы тюблерин сызыгъыз.

§ 69. ТУУРА СЕЗНЮ КЪАЙТАРЫУ.

Джетишмеген тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз, нек салгъаныгъызны айтыгъыз.

Акъыл Байлыкъ Насыб бир джолда онглу онгсуз айырыб уллу къалабалыкъ ачхандыла.

Байлыкъ болмаса акъылдан да насыбдан да джокъду хайыр дегенди Насыб.

Насыб болмаса байлыкъдан да акъылдан да дтокъду хайыр дегенди Насыб.

Акъыл болмаса не байлыкъ не насыб адамгъа хайыр берлик тюлдюле дегенди Акъыл.

Акъылдан, Байлыкъдан, Насыбдан къайсы онглуду?

№ 359**С-69**

Джетишмеген тыйгып белгилени салыгыыз.

Алан сен меннге бир кьой берсенг экибизни кьойларыбыз тенг боллукъ эдиле дегенди биринчи кьойчу. Экинчи кьойчу былай айтханды сен меннге бир кьой берсенг меникиле эки кьат кёб боллукъ эдиле.

Кьойчуланы ненчашар кьойлары болгъанды?

№ 360**С-69**

Берилген схемалагъа кёре, айтымла кьурагъыз

1. «| | | |»? — | | | |. «| | | |», — | | | |.
«| | | |!» — | | | |
 2. | | | | : «| A | |» . | | | | : «| | | |» ?
| | | | : «| | | |!»
| A | | — Айлануу болгъан туура сёз.
| | | | — Авторну сёзю.
-

№ 361**С-69**

Джетишмеген тыйгыч белгилени сала джазыгыыз.

Бир кьыз бир эркишини ат аллына миниб баргъанлай тюбеген адамла соргъандыла кьызгъа эгечим атлы киминг болуб миннгенсе аны ат аллына.

Мени анамы анасы муну кьайын анасыды дегенди кьыз алагъа джууабха.

1. Атлы кьызны неси болады?
 2. Айтымланы, туура сёзю келгенине кёре, схемаларын салыгыыз.
-

№ 362**С-69**

Джетишмеген тыйгыч белгилени сала джазыгъыз.

Бир джаш бир улайгъан тиширыу бла кетиб баргъанлай аны тенглери анга тюеб соргъандыла. Алан бу тиширыу сени ненг болады.

Мени атамы анасы муну къайын анасыды дегенди джаш алагъа.

Тиширыу джашны неси болады?

№ 363**С-69**

Авторну сёзлерине туура сёзле табыб джазыгъыз.

Джашы атасына сорду: ...

Атасы джашына былай айтды:

...Джыйылыуда устаз былай айтды: ...

Ата-анала устазгъа сордула: ...

ДЖЫЛНЫ ИЧИНДЕ
ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫУ

ТАУУШЛА. БАСЫМ. БЁЛЮМ.
СЕЗНЮ КЪУРАМЫ.

№ 364

С-70

Берилген куплетни азбар этигиз

Бегитебиз къадамача шохлукъну,
Ёсдюребиз хар байлыкъны, токълукъну,
Билмейди бир адам бизде джокълукъну.
Сау бол, тенгим. Сау бол, орус къарнашым!
(Б. А.-К.)

Ачыкъ харифлени тюблерин сыза, басым белгилени сала джазыгъыз.

№ 365

С-70

Берилген юлгюдеча сёзлени айырыгъыз.

Сёзле: сабанчы, биченчи, ёгюзчю, саууучу.

Юлгю. «Терезе» деген сёз юч бёлюмден къуралады, не ючюн десенг, юч ачыкъ тауушу барды: «е» юч джолда келеди, басым бёлюмге тюшеди. Т, р, з тунакыладыла. Т — сангырау тунакыды, р, з — зынгырдауукъладыла. «Терезе» тамыр сёздю, аффикси джокъду.

Берилген сёзлеге магъанасы къаршчы болгъан сёзле табыб джазыгъыз.

Къарыусуз, джууукъ, татлы, кече, къу-
уанч, джашлыкъ.

Зынгырдауукъланы тюблерин сызыгъыз, хар сёз-
ню башында басым белгилени салыгъыз.

Берилген текстде тюбю сызылгъан сёзлени къурам-
ларын юлгюдеча белгилей джазыгъыз.

ЧАЛКЪЫДА.

Шабатны чалкъы ызы джай къошдан
узакъ тюл эди. Шабатны биченчилеге эрт-
денбла кетиб ингирде ызына къайтхан къы-
лыгъы бар эди. Бир кюн Шабат бир къараб
келейим деб чалкъычылагъа кетди. Кюнор-
та азыкъгъа олтургъанлай, юслерине барыб
джумушакъ саламлашды. Джашла къобуб,
саламын алыб къол тутушдула. (Л. Х.)

Берилген сёзлеге бир тамырлы сёзле табыб джа-
зыгъыз, аланы къурамларын айырыгъыз.

Саб, чаб, къыр, сёз, кёз, къаз, къура.

Юлгю. Саб — саблыкъ, саблы, саблан.

Хапарчыкыны аягына кёре, аллын джазыгыыз.

УЛЛУ БЕЛЮНЮУДЕ.

Спорт площадкада спорт оюнладан классланы арасында эришиу болду. Биз чабышдыкъ, тутушдукъ. Эстафета чабышыуда бизни классны командасы озду. Къонгурау берилди, биз да кабинетлеге кирдик, дерс башланды.

Биринчи айтымны сёзлерини тамырлары бла аффикслерин белгилегиз.

§ 71. АТНЫ, ЭТИМНИ КЪАЙТАРЫУ.

Кесгин окъугъуз.

Хоншум бла саламлашыб,

Гузаба кетиб къалдым ишиме.

Конторда киши джокъ.

Алай а хапарымы

Айтдым Ленинни эсгертмесине. (Б. М.)

Атланы айырыб джазыгыыз, аланы бу схема бла айырыгыыз. (Тюбю сызылгъан атланы айырадыла.)

1. Ал формасы (баш болуш). 2. Тюз неда иелик атмыды? 3. Энци неда тукъум атмыды? 4. Саны, болушу.

Юлгю. Хоншум: ал формасы — хоншум, иелик атды (мени хоншум), тукъум атды, бирлик сандады, баш болушдады, кимим? деген соруугъа джууаб этеди.

Кесгин окъугъуз, туюбу сызылгъан этимлени туюбюнде берилген схема бла айырыгъыз.

Мен энтда кёрдюм урушну туюшюмде,
Минги Таудан кюртле келедиле юзюлюб.
Бирди къайгъырыуу аналаны Джерде —
Батырны, къызбайны анасы да джашайды
кюйюб. (Х. Н.)

Схема: Заманы, саны, бети, айтымда кюул-
лугъу.

Ю лгю. Къарадым — озгъан замандады
(не этдим? — къарадым), бирлик сандады,
биринчи бетдеди (мен къарадым), айтымда
хапарчыды.

Берилген текстде атла бла этимлени туюблерин,
айтымда кюуллукъларына кёре, сызыгъыз. (Башчы-
ны туюбюн бир, хапарчыны — эки, ачыкълаучуну —
толкъун сыз бла толтуруучуну — сызчыкъла бла, бо-
лумланы — точка-сызчыкъ бла.)

Амин кеси кеси бла сёлешеди: «Мен ул-
лу болсам, кёкге учарма. Биргеме акка бла
амманы да алырма. Гагарин болуб къалсам
а?!» — дейди. Амин кесини соруулары бла не
есе да бир зат болургъа излейди. Алай а аны
къартла ангыламайдыла.. (Э. К.-М.)

Берилген текстден атла бла этимлени, ала бла байланыб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

АМИН.

Азрет къойлагъа къозуланы бошлады. Маллагъа суу ичирирге челеклеге узалды. Асият да шхууурну хазырлады, кийимлеге итиу урду. Акка тапчаннга таянды, амма уа сыртын кюннге айландырды. Амин бир кесекчикни да бир джерде тохтамайды. Аланы алларында ары-бери чабады.

Амин хар бирини къатына барады, соруула сорады. Ала барысы Амин бла эринмей ушакъ этедиле. (Э. К.-М.)

Юлгю. Азрет бошлады. Бошлады къозуланы. Бошлады къойлагъа.

§ 72. САНАУНУ, СЁЗЛЕУНЮ КЪАЙТАРЫУ.

Берилген айтымлада сёзлеуле бла санауланы, ала бла магъана джанындан байланыб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Эки космонавт бюгюн космосха учхандыла. Мычымай ала «Мир» деген станциягъа джетерикдиле, космос кемеден ары кёчерикдиле. Эки-юч кюнден алагъа къонакыгъа юч космонавт барлыкъды. Ала бир-бири бла джылы саламлашырыкъдыла.

Юлгю. Ненча космонавт? — Эки космонавт. Учарыкъдыла къачан? — Бюгюн учарыкъдыла.

№ 375

С-72

Берилген сёзтутушланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Биринчи космонавт. Бек къууандыкъ. Он сохта. Онунчу терек. Терек орнатдыкъ. Тёртюнчю класс. Отуз эки сабий. Аламант окъуйду. Джертин учады.

Сиз джазгъан айтымланы бирин аууздан тилни кесеклерине айырыгъыз, баш эмда сансыз членлени тюблерин сызычубузча сызыгъыз.

№ 376

С-72

Санауланы сёзле бла джазыгъыз.

12, 19, 215, 2036, 318, 3333, 5555, 8888.

Санауладан къоша, ючюшер айтым джазыгъыз.

**§ 73. БАШ ЭМДА КЪОШ
АЙТЫМЛАНЫ КЪАЙТАРЫУ.**

№ 377

С-73

Бош, ызы бла къош айтымланы джазыгъыз.

Д Ж А З .

Джангур джауады, тохтар акъылы джокъду. Орамланы эки джаны бла ырхыла барадыла, сабийле алларын тыйыб ойнайдыла. Суу джолну ташын, агъачын тазалайды. Батыу джерледе ууакъ кёлчюкле чайкъаладыла.

Бир бош айтым бла бир къош айтымны членлери-ни тюблерин сызыгъыз.

БАШЛАРЫ

Ал сёз 3

Ал класслада окъулганны къайтарыу

§ 1.	Тауушла бла харифле	5
§ 2.	Бёлом басым. Сёзлени кёчюрюю	9
§ 3.	Атны, сыфатны, этимни къайтарыу	13
§ 4.	Окъулганны къайтарыу	17

С ё з

§ 5.	Сёзню къурамы	21
§ 6.	Сёзню тамыры	25
§ 7.	Сёзню аффикси	27
§ 8.	Бир тамырлы сёзле	31
§ 9.	Джангы сёзле къурау	35
§ 10.	Магъанасы джууукъ неда къаршчы сёзле	39
§ 11.	Къош сёзле	43
§ 12.	Къайтарыу	49

Тилни кесеклери

§ 13.	Тилни кесеклеринден хапар бериу	53
§ 14.	Ат. Атны магъанасын къайтарыу	55
§ 15.	Тюз атла бла иелик атла	59
§ 16.	Атны болушлары	63
§ 17.	Тюз атны джалгъаныуу	67
§ 18.	Болуш аффикслени тюз джазыу	71
§ 19.	Иелик эмда тамамлаучу болушла	75
§ 20.	Атны къайтарыу	77

Сыфат

§ 21.	Сыфат. Сыфатны магъанасын къайтарыу	81
§ 22.	Тюз сыфат	85
§ 23.	Сыфатны къайтарыу	89

Айтым

§ 24.	Алмаш. Алмашны магъанасы	93
§ 25.	Бетлеучю алмашла	97
§ 26.	Бетлеучю алмашны джалгъаныуу	101
§ 27.	Болуш аффикслени тюз джазыу	105
§ 28.	Алмашны къайтарыу	111

Этим

§ 29.	Этим. Этимни магъанасын къайтарыу	115
§ 30.	Этимни заманы	119
§ 31.	Этимни джегилиюу	123
§ 32.	Этимни бусагъат заманы	127
§ 33.	Этимни озгъан заманы	131
§ 34.	Озгъан заманны джегилиюу	135
§ 35.	Этимни боллукъ заманы	139

§ 36.	Боллукъ заманда этимни джегилиюу	143
§ 37.	Этимни айтымда кьуллугъу	147
§ 38.	Этимни къайтарыу	151

Санау

§ 39.	Санау. Санауну магъанасы	157
§ 40.	Санчы бла тизгинчи санаула	161
§ 41.	Санауну тюз джазыу	165
§ 42.	Санауну къайтарыу	167

Сёзлеу

§ 43.	Сёзлеу. Сёзлеуню магъанасы	171
§ 44.	Къ а ч а н? к ъ а й д а? к ъ а л а й? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеуле	175
§ 45.	Сёзлеуню тюз джазыу	179
§ 46.	Сёзлеуню къайтарыу	183

Байлам

§ 47.	Байлам. Байламны магъанасы	187
§ 48.	Джалгъаучу байламла	191
§ 49.	Байламны къайтарыу	195

Айтым

§ 50.	Айтым. Айтымны юсюнден окъулгъанны къайтарыу	199
§ 51.	Айтымны членлери	203
§ 52.	Айтымны баш членлери	205
§ 53.	Айтымны сансыз членлери	209
§ 54.	Толтуруучу	213
§ 55.	Ачыкълаучу	217
§ 56.	Болумла	221
§ 57.	Айтымны биртукъум членлери	227
§ 58.	Айтымны членлерин къайтарыу	231
§ 59.	Бош эмда къош айтым	235
§ 60.	<i>Да, эмда</i> байламлары болгъан къош айтымла	237
§ 61.	<i>Не, неда, бир, бир да</i> байалмлары болгъан къош айтымла	241
§ 62.	Къош айтымда запятойну джюрютюлююу	245
§ 63.	Къош айтымны къайтарыу	249
§ 64.	Айлануу	253
§ 65.	Айланууда тыйгъыч белгиле	259
§ 66.	Къайтарыу	261
§ 67.	Туура сёзден хапар бериу	263
§ 68.	Туура сёзде тыйгъыч белгиле	265
§ 69.	Туура сёзню къайтарыу	269

Джылны ичинде окъулгъанны къайтарыу

§ 70.	Тауушла. Бёлюм. Басым. Сёзню къурамы	275
§ 71.	Атны, этимни къайтарыу	279
§ 72.	Санауну, сёзлеуню къайтарыу	283
§ 73.	Бош эмда къош айтымны къайтарыу	285

Эльканов Магомет Казиевич

ДИДАКТИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ
к учебнику «Карачаевский язык»

4 класс

На карачаевском языке

ИБ № 2268

Редактор *А. Д. Баучиев*
Технический редактор *М. Г. Климовская*
Корректор *Р. И. Джубуева*

Сдано в набор 26.08.88.
Подписано к печати 30.06.89. ВУ 35782.
Формат 84 x 108^{1/32}. Бумага офсетная № 2.
Гарнитура «Школьная». Печать высокая.
Усл. печ. л. 15,1 Усл. кр.-отт. 15,3. Уч. изд. л. 4,8.
Тираж 2000 экз. Заказ № 4558.
Цена 50 коп.

Ставропольское книжное издательство
Карачаево-Черкесское отделение
357100, Черкесск,
пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесское
полиграфобъединение,
357100, Черкесск,
Первомайская, 47.

